

Thomas Malm

VITA SKUGGOR PÅ RAROTONGA

200 år av förändringar i Oceanien (1789–1989)

VITA SKUGGOR PÅ RAROTONGA

Äventyr med hajar är ett stående inslag i filmer om Söderhavet, men öfolkens största faror har alltid funnits på land. (Affisch från 1929. Public domain.)

LUNDS UNIVERSITET

Thomas Malm

Vita skuggor på Rarotonga

200 år av förändringar i Oceanien (1789–1989)

Logo: Kristina Anshelm

Lund Studies in Human Ecology · 17

Lund Studies in Human Ecology, nr 17.

© Thomas Malm, Lund 2026.

Omslagsbild: Akvarell av Knud Thomsen, 1948. (Sverre Holmsens samling.)

Utgivare: Humanekologiska avdelningen, Lunds universitet. www.keg.lu.se

ISSN: 1403-5022 e-ISBN: 978-91-8104-979-4

<https://doi.org/10.37852/oblu.355>

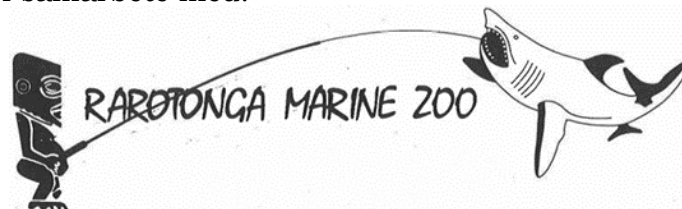

Denna text är licensierad under CC BY-NC-ND, Erkännande-ickekommersiell-
IngaBearbetningar. Se fullständiga villkor:

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.sv>

Enligt licensen får verket spridas utan att tillstånd behövs, men bara i icke-kommersiella sammanhang. Verket får inte bearbetas och den som återanvänder verket måste ange dess upphovsperson. Om inget annat anges är samtliga foton och bilder undantagna och du måste begära tillstånd från upphovsrättsinnehavaren om du önskar återanvända detta material.

Utgivningen av denna skrift ingår i projekt finansierade av Magn. Bergvalls Stiftelse, Stiftelsen Lars Hiertas Minne och Åke Wibergs Stiftelse. Underlaget togs ursprungligen fram 1983–89 i samarbete med:

Av Thomas Malm har även utgivits:

- *Terrariets värld* (red. 1982).
- *Blå latituder. Följ med till Söderhavet* (1986).
- *Tonga – ett kungadöme i Söderhavet* (1989).
- *Shell Age Economics. Marine Gathering in the Kingdom of Tonga, Polynesia* (1999).
- *De svarta pärlornas ö. Tahiti i centrum och periferi* (2003).
- *Grund- och forskarutbildningen i humanekologi vid Lunds universitet* (red. 2006).
- *Mo'ui. Tongan Names for Plants and Animals* (2007).*
- *Den omöjliga kedjan. Människan och mångfaldens mönster* (2009).
- *Det gröna hjärtat. Bilder från Lunds universitets Botaniska trädgård* (2012).
- *Sea of Shells* (2015, liksom föregående bok tillsammans med Christer Lindberg).*
- *Drakormens gåta* (red. 2017).
- *Den flygande kanoten och andra legender från Oceanien* (2021).
- *På tvärvetenskapliga stigar. Tankar och hägkomster* (2025).*
- *Oceania in Mind. Epeli Hau'ofa's "Sea of Islands" Revisited* (2026).*

* Endast online.

Freepik

INNEHÅLL

Förord · 9

Inledning: Moln som reser långt · 11

1. *Miljöförhållanden* · 25
 - Geografiskt läge och klimat · 25
 - Allmän topografi · 27
 - Naturtillgångar, nyttoväxter och husdjur · 30
2. *Kulturen fram till européernas ankomst* · 35
 - Den polynesiska koloniseringen och hierarkin · 35
 - Försörjningsmönster · 39
 - Materiell kultur · 41
3. *Kulturkontakternas historia* · 45
 - De första mötena med européer · 45
 - Den tidiga missionsverksamheten · 46
 - Hotet om folkutplåning · 55
 - Från protektorat till självstyre · 58
 - Förbindelser med omvärlden · 63
4. *Rarotonga på 1980-talet* · 65
 - Befolkning · 65
 - Språket · 68
 - Politiska, sociala och religiösa förhållanden · 72
 - Penningekonomin · 76
 - Materialiserade nymodigheter · 80
 - Beteende och rekreation · 86
5. *Diskussion och sammanfattning* · 91
 - Etapperna i ackulturationen · 91
 - Följdverkningarna · 94
 - Skeendets mönster · 100

Noter · 105

Någonstans bortom synranden ligger äventyrets land
och i varje människohjärta bor en längtan
att få draga ut och uppsöka det.

Frederick O'Brien, *Vita skuggor på Söderhavet* (1927).

*Graverat pärlmusselskal från Cooköarna.
(Thomas Malms samling.)*

Foto: Christer Lindberg.

FÖRORD

Kua kite au i tōku tūranga, e 'Avaiki tōku.
Jag vet vem jag är, jag har ett hemland.
– Cooköarnas nationella motto.

Kia orana! På hemsidan för Cook Islands Tourism Corporation läser jag att detta ”är mer än bara en hälsning; det är Cooköarnas hjärta och själ. Denna enkla fras sammanfattar vårt folks livsmod, vårt levnadssätt och våra förhoppningar om framtiden”.

”Liv till dig, må du leva vidare!” Så är innebörden, och den hoppas jag alla som fördjupar sig i denna bok funderar över under läsningen. En gång var stamkrig något som förmörkade tillvaron på Rarotonga och de andra Cooköarna. Den tiden fick sin ände i och med de vitas ankomst, men i deras kölvatten följde nya sjukdomar som nära nog utplånade befolkningen. Genom förbättrad medicinsk kunskap kom epidemierna under kontroll, men sedan kasta de nya moln skuggor i form av pengabehov, begär efter importerade varor, känslan av tristess och längtan till länder bortom reven.

Ett ”paradis” väntar enligt turistreklamen, och få besökare tycks bli besvikna. Men så uppfyller dessa öar också de flesta anspråk på sol, vajande palmer, blå laguner och soligt leende människor. Även jag fick mitt lystmäte i den meningen, men när jag nått dithän att jag förmådde se mer än allt som tilltalade mig och som många av mina brunhyllta vänner bara gäspade åt och ville lämna, då trängde sig obarmhärtigt bilden av döende öar på i mitt sinne. Vita skuggor följde mig i tankespåren.

När jag nu delar med mig av mina tidiga studier i detta allvarliga ämne är det inom en humanekologisk skriftserie. Inslag om förhållanden mellan människa och miljö finns med, men i stort sett är framställningen antropologisk. Jag har i många år verkat inom bägge dessa discipliner, och därtill biologin, men gränsdragningar däremellan har aldrig legat för mig. Låt mig i stället som *tvärvetare* få ta er med till Rarotonga så som jag lärde känna ön under 1980-talet – en brytningstid även för mig.

Thomas Malm

*Rarotonga ē,
Rarotonga 'enua,
Tāuranga no te manu o te reva ē,
Auē rā, ōti au ē.*

*Satellitfoto av Rarotonga och passadmoln.
(Courtesy NASA/JPL-Caltech. Wikimedia Commons.)*

Ack, Rarotonga,
Rarotonga, du storslagna land,
med ropen från flyttande fåglar,
längtan mig förtär.

Refräng till polynesisk folksång¹
(Översättning: Thomas Malm.)

Moln som reser långt

Oavsett om papegojfisken simmar nära eller långt från revet, återvänder den alltid hem.
– Rarotonganskt ordspråk.

”Enligt vad jag lagt märke till har den självöverskattande civilisationen, som dekreterat att de mest naturliga impulser är omoraliska, åstadkommit mer skada i Polynesien än någon annanstans. Möjligen av den anledningen att där fanns mer av värde att förstöra.”² Många gånger har jag tänkt på dessa ord från den legendariske pärlfiskaren Victor Berge sedan jag först läste dem som tropikdrömmande grabb. De fanns nog också i bakhuvudet när jag skrev *Vita skuggor på Rarotonga*, en studentuppsats som legat och samlat damm i 37 år innan den nu fräschats upp.³

Bakom den ödesmättade titeln finns mitt första akademiska försök att kombinera litteraturuppgifter om yttre kulturpåverkan med egna intryck.⁴ De senare baserades på vistelser i Oceanien under åren 1983–84 och 1988.⁵ I hög grad inspirerad av min landsman antropologen Bengt Danielsson ville jag beskriva och analysera den ackulturation i form av omvälvande transformationer som skett under de två sekler av påverkan från västerlänningar som gått från myteriet på *Bounty* 1789 till dess att jag på skrivmaskin mödosamt knackade ner min redogörelse sommaren 1989.⁶

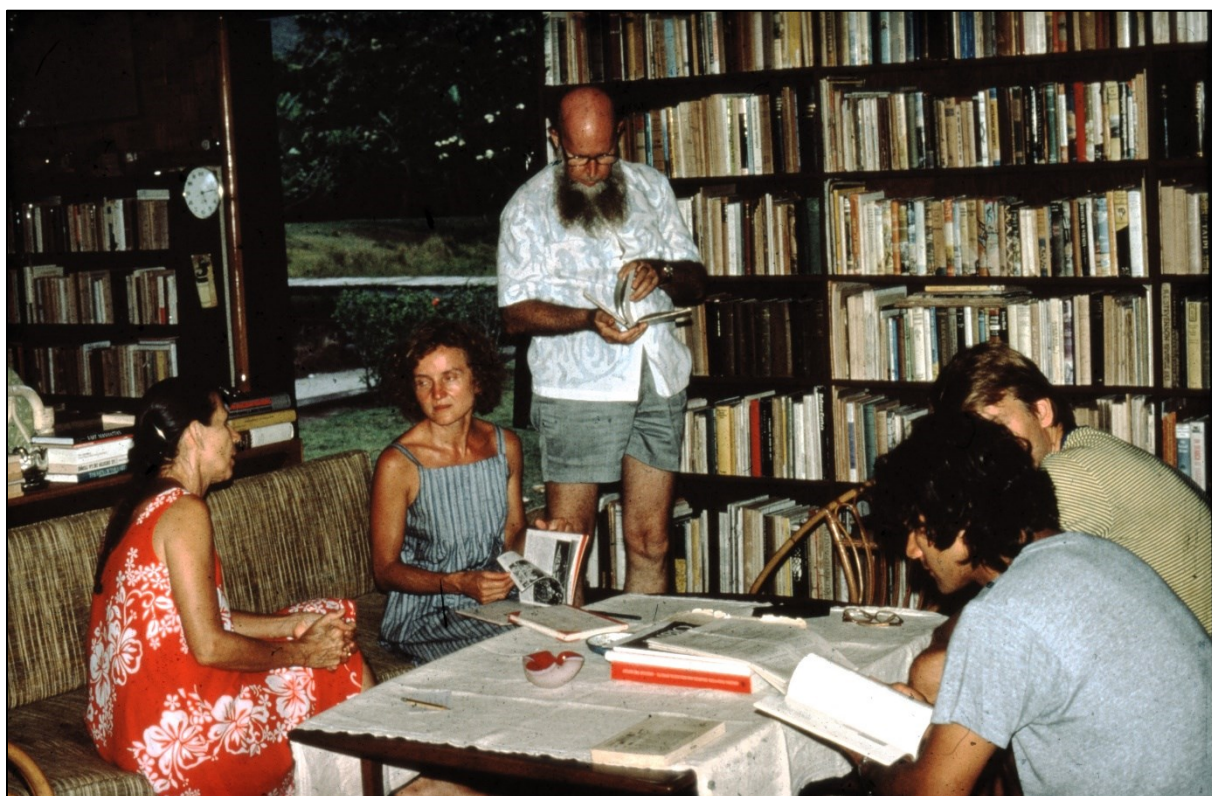
Jag var vid det laget fil. kand. i biologi, men hade börjat om vid Lunds universitet med studier i socialantropologi och siktet inställt på att doktorera i ämnet. Till Rarotonga och de andra Cooköarna hade jag tänkt återvända för mitt avhandlingsarbete, men så blev det inte. Kandidatuppsatsen, som handlade om centralisering i Franska Polynesien, blev embryo till min bok *De svarta pärlornas ö*.⁷ Men förstlingsarbetet hände det inget med. Andra öar hade kommit in i mitt liv, och det glesnade mellan breven till och från Rarotonga medan jag ägnade mig åt nya uppgifter.

Sporadiskt tog jag del av nyheter om fortsatta förändringar på Cooköarna, förmedlade av Liza Marklund, Anders Källgård, Ron Crocombe, David Stanley m. fl.⁸ Jag läste t. ex. om hur pärlod-

lingen på atollerna fick både upp- och nedgång som en viktig del av landets ekonomi. Då mindes jag den uppspelte dykaren som funnit en stor svart pärla i en mussla på Tongareva (Penrhyn) och ville bjuda laget runt på Banana Court Bar i Avarua men inte fick komma in eftersom han saknade – skor. Nu odlas pärlorna och dykningen efter dem är historia. Det är kanske snart denna en gång så lukrativa industri på Cooköarna också, för från rekordåret 2000 har antalet farmer minskat till långt under hälften.⁹

Mer chockerande var att det fiske vars minskade betydelse jag noterat på 80-talet under åren som följde skulle halveras ytterligare därför att Rarotonga fått *världens* högsta frekvens av ciguatera-fall.¹⁰ Giftiga encelliga alger (dinoflagellater) som växt på skadad korall åts av fiskar vilka i sin tur blev hälsovådlig föda som kunde förorsaka insjuknande, missfall och fosterskador.

Med blandade känslor läste jag att turismen fyrdubblats sedan jag själv var en del av den, när jag anlände för att tillbringa tio dagar

Hemma hos Danielssons på Tahiti, där Bengt delade med sig av sitt encyklopediska vetande till besökare från hela världen. (Foto: Thomas Malm, 1983.)

Epeli Hau'ofa i sitt hem i Suva, Fiji, en annan stor inspiratör för min forskning om hur Oceanien blivit en del av globala skeenden. (Foto: Thomas Malm, 1994.)

på Rarotonga i november 1983.¹¹ Genom händelsernas spel blev det ett helt år. Det var då jag utvidgade mitt oceaniska intresse, som dittills främst varit biologiskt, till att även omfatta öfolken, en kombination som i mitt fall så småningom skulle resultera i en docentur i socialantropologi och en professur i humanekologi.¹²

Av och till fanns funderingar på att revidera uppsatsen, men därav blev intet. Bortsett från ett kort men känslösamt flyguppehåll mellan Samoa och Tahiti 2001 har jag inte satt min fot på Rarotonga sedan 1988. Denna lilla ö har visserligen återkommit ur olika aspekter då och då i mitt skriftställarskap, men andra platser och projekt kom som sagt att uppta min tid.¹³ Ändå fanns den alltid med mig på något sätt, skimrande i nostalgiskt ljus. Jag hade lämnat den, men den hade inte lämnat mig.

Med det sagt, tycker jag mig nästan kunna höra min framlidne vän Epeli Hau'ofa, oceanisk antropolog, tillrättavisa mig vänligt men bestämt. "Liten ö" var ett uttryck han ogillade för dess förringande klangs skull. "Smallness is a state of mind", menade han, och stort

och smått är ju en fråga om relativitet.¹⁴ Jag brukar en smula skämtsamt definiera en ö som "liten", om den på världskartan upptar mindre plats än själva namnet. Sedd ur det perspektivet är Rarotonga helt visst ingen stor ö, för den är i bästa fall utmärkt med en minimal prick. Jag minns hur Epeli och jag satt hemma hos mig i Lund, dit han kommit på besök i samband med en konferens (1996), och lät blickarna glida över jordgloben. Vi fann en samhörighet via de där diminutiva markeringarna: noder i världsgeografins osynliga transnationella nätverk av släktingar och vänner.

Och jag vet precis när min dröm om pricken intill namnet Rarotonga väcktes. Det var en vårvinterdag 1978, när jag som gymnasist fått en kombinerad självbiografi och reseskildring av Yngve Stoor. "Cooköarna är ett Eden, ett jordiskt paradiset", försäkrade denne söderhavsromantiker men tillade: "Det byggs hotell på Rarotonga, och inte kommer väl den ön att få förbli det paradiset den är idag så värst länge till".¹⁵

Jag skulle några år senare faktiskt känna tacksamhet för hotellbyggandet, och då inte bara därför att det var turismen som gav oss på Rarotonga Marine Zoo vårt levebröd. Underhållning och söndagsbufféer blev välkomna avbrott i en tillvaro av slitsamt arbete följt av mestadels händelselösa vardagskvällar i min bungalow. TV fanns inte, bara en radiostation med inte alltför omväxlande programutbud. Flygpost tog i bästa fall tre veckor till eller från Sverige, och ville jag telefonera var det *collect call* beställt på Cable & Wireless i stan som gällde – för kostsamt var det också.

Vad internet, mobiltelefoner och ett internationellt finanscentrum skulle komma att innebära för tillvaron där anade jag inte. Tjugo år efteråt hade mer än 3 000 utlandsbaserade banker, försäkringsbolag, rederier och diverse skumma företag registrerats där – ett på var sjätte invånare!¹⁶ Inte heller visste jag att regeringen för att ge jobb till politiskt lojala, hålla middagar för investerare och andra i åratal subventionerat 100 gånger så mycket *per rum* i de tre största hotellen som det totalt lagts på skolutbildning *per barn*!¹⁷

Tankar om vad jag i *De svarta pärlornas ö* skulle kalla "tristessens antropologi" hade däremot börjat ta form redan under mitt år på

Rarotonga i takt med att den ena efter den andra av mina vänner lämnade ön. Självfallet fanns det de som trivdes och hade bra jobb, och andra som inte hade något annat val än att bli kvar, men uppenbart var att alternativ bortom synranden hägrade för många.

Förbundet med Nya Zeeland gjorde att alla som hade råd med biljetten kunde flytta dit, och en del tog sig vidare till Australien. Fler bodde redan då i de länderna än på Cooköarna. Orsakerna var varken krig, svält, religiös förföljelse, etnisk diskriminering eller klimat- och miljökatastrofer, utan längtan efter inkomst, studier och ett på det hela taget meningsfullare och mer spännande liv.¹⁸ Det var i grunden denna ”kulturflykt” som gjort Auckland till den stad i världen som fått högst antal polynesiska invånare.¹⁹

De senaste siffrorna visar att trenden hållit i sig. Av folkräkningar gjorda åren 2018–22 framgår, att av ungefär 123 500 personer som definierar sig såsom Cook Islanders bor knappt 15 000 – bara tolv

Den bungalow jag hyrde i Rutaki vid lagunen på sydvästkusten av Rarotonga. (Foto: Thomas Malm, 1984.)

Blomsterparad i Avarua, Cooköarnas enda stad, där en biluthyrningsfirma antyder att en ny epok också gjort sitt intåg. (Foto: Thomas Malm, 1983.)

procent – på Cooköarna och av dem en tredjedel på Rarotonga. Resten finns i Nya Zeeland (80 500) och Australien (28 000), vartill kommer ett okänt antal i andra länder.²⁰

Trenden är likartad på flera håll i Oceanien. En av mina hawaiiiska vänner återvände till Honolulu med känslan av att det snart skulle finnas fler av hans folk i Las Vegas än i Hawai'i. Måhända får han rätt, för redan nu bor 53 procent av alla hawaiiianer på amerikanska fastlandet, där levnadsomkostnaderna är mindre och arbetstillfällena fler.²¹ Extremexemplet är annars det självstyrande Niue, som består av en enda ö.²² Där finns numera blott fem och en halv procent av alla niueaner!

Efter hittills 43 år av resor och forskning i Oceanien har jag inte fått anledning att ändra min uppfattning om att denna pessi-

mismens grå förbannelse, längtan bort från öarna, är det största problem man har att tackla i den delen av världen. Orkaner och stigande havsnivåer kan förvisso inte göra saken bättre, men utvandrarfebern skulle otvivelaktigt finnas ändå. Mitt drömda paradis blev en avfolkningsbygd.

Detta och mycket annat har gnagt i huvudet, när jag funderat över vad som en gång var *up-to-date* men som nu är i behov av ett arbete som jag nog aldrig kommer att företa. Vad som här presenteras med smärre tillrättalägganden och bildfragment ur mitt arkiv, är ett i huvudsak socialantropologiskt supplement till min mer humanekologiskt präglade antologi *På tvärvetenskapliga stigar*. Men det är också ett tidsdokument över en epok som kommer tillbaka lika lite som min ungdom.²³

Och mycket läser jag mellan raderna, sådant som bara jag kan läsa. För där finns de, vännerna jag minns och som var och en på sitt sätt bidrog till att forma mig som forskare och författare, ja, människa. Några av dem är bortgångna nu, och bland mina jämnåriga är väl flera, var de nu än bor, vid det här laget mor- eller farföräldrar med funderingar om hur framtiden ska te sig för de unga.

Minns de kanske mig också? Eller blev jag bara en av många *papa'a*, vita människor, som likt passadmoln drev in från horisonten och försvann igen utan bestående spår? Jag tänker på några ord från en tahitiska, återgivna av Sverre Holmsen:

”Ra’ireva [...] är de flygande passadmolnen, vita, lätta moln som stiger ur havet och seglar från ö till ö. Ra’ireva flyger in mot fjällen som fåglar. Vi ser dem nu [...] – i nästa ögonblick är de försvunna. [...] De är moln som reser långt, och om dem finns många sånger. Som ra’ireva är också några mänskoandar. De blåser in från havet. De seglar från ö till ö. [...] Kanske är de tillbaka i morgon, kanske nästa år. Ra’ireva mötas och skiljas – till sjöss och här inne bland palmerna. Ra’ireva dyker upp och försvinner lika plötsligt som passadens vita moln.”²⁴

Såsom obotlig ”nesofil” i ständig längtan till öar är även jag en *ra’ireva*, eller *rangireva* på rarotonganska.²⁵ Och oförglömliga upplevelser har detta gett mig. Låt mig t. ex. berätta lite om Laurence.

Laurence Dick Daniela från Cooköarna framför en samoansk elddans i småländska Almundsryd – utomhus mitt i bitande vinterkyla – som extranummer till mitt program "Följ med till Söderhavet". (Foto: Rune Nilsson, 1986.)

Det hände sig i januari 1986 att ett fullsatt auditorium i småländska Almundsryd ombads av föreläsningsföreningens ordförande att dra på sig vinterkläderna för att gå ut och ta del av en begivenhet som brandföreskrifterna icke medgav att ge inomhus. Där stod han bland snödrivorna, Laurence Dick Daniela från Cooköarna, blott iförd höftskynke, strumpor, sportskor, halssmycke och bastkrona. I händerna höll han ett brinnande svärd som han till polynesiskt trumdunkande från kassettbandspelaren med häpnadsväckande precision svingade runt för att då och då likt en levande blåslampa rikta eldflammar mot en begeistrad publik. En journalist fanns på plats och rapporterade att Laurence var ”en av en knapp handfull människor, läs polynesier, som behärskar denna ytterligt svåra och därför alltmer försvinnande konst”.²⁶

Mycket längre än så blev i förbigående sagt inte hans karriär inom detta gebit. Några år senare återsåg jag honom som nygift i en förort till Sydney, där han livnärde sig på att importera delar till amerikanska veteranbilar, vilket i sig säger något om polynesier och globalisering. Men det gör också elddansens historia.

Sanningen var att Laurence aldrig hade sett en elldansare förrän knappt ett och ett halvt år innan han kom på Sverigevisit. Lektioner hade han fått av en samoan som tagit ledigt från sitt hotelljobb på Guam för att besöka sin amerikanska ex-hustru på Rarotonga. Det var och är samoaner som förknippas med denna konst, som ingalunda var ”försvinnande” utan tvärtom tagits upp i snart sagt varanda turistshow inte bara i Samoa utan även Hawai'i, där åskådarna får veta att de tar del av urgammal polynesisk kultur.

Men faktiskt hade inget liknande skådats innan en samoan, Uluao ”Freddie” Letuli, så sent som 1946 gjorde succé i San Francisco genom att komplettera hula och hawaiimusik med en dans som han själv hittat på, inspirerad av marscherande stavdrillare och indiska eldslukare. Äldre än så var alltså inte den traditionen.²⁷

Börjar då inte alla traditioner med att någon eller några får en idé?²⁸ En samoan hade uppfunnit elddansen, så samoansk var den – om än inte särskilt gammal. Men på Rarotonga var det brittiska missionärshustrur som under 1800-talet lärt flickor sy färgade tyg-

Kuddar och täcken i applikationsteknik (tīvaevae) finns i varje hem på Cook-öarna, en tradition med anor till 1800-talets missionsskolor. Här visar fru Fariu i Arorangi några av sina alster. (Foto: Thomas Malm, 1988.)

lappar i granna mönster på kuddar och täcken. Är dessa *tīvaevae*, som finns i vartenda hem på öarna, inte traditionella trots att öborna tycker det?²⁹ Och vad ska man säga om de konstfullt flätade hattar som kvinnorna bär till kyrkan, den livsbejakande folk-musiken med hemgjorda ukuleler eller fantasifullt dekorerade dansdräkter av bast, ibland med bysthållare av kokosnötskal?³⁰

Frågor som dessa hopades när jag tog del av en diskussion om "*invention of culture*" som pågick för fullt åren kring det att jag skrev min uppsats om Rarotonga. Den började med ifrågasättandet av hur kolonialtjänstemän, historiker och antropologer okritiskt betraktat myter som fakta och blandat ihop dem med ideologier och egna spekulationer vilka implementerats hos ursprungsfolk som med tiden såg dem som sina egna traditioner om en gyllentid.³¹

Diskussionen försköts snart från frågor om det genuina till känsloladdade utspel om vem som fick säga vad.³² Ord som "rasism" och

En uppfunnen danskultur? (Foto: Diana Sosaia, 1983. Thomas Malms arkiv.)

”etnocentrism” blev till slagträn, och jag tog åt mig så till den grad att jag i åratal knappt kunde ta ordet ”kultur” i min mun därför att det antogs hänvisa till något statistiskt. Jag minns hur det sades på ett seminarium med stillahavsspecialister att det inte fanns samoansk kultur, utan bara samoaner. Ändå visste jag att samoanerna själva talade om *fa’a Samoa*, ”*the Samoan way*”, och vad var väl det om inte ett annat sätt att säga ”kultur”?

I en senare analys av debatten läser jag att det knappast längre finns någon antropolog som föreställer sig att traditioner eller kultur förts vidare mellan generationerna som ett oförändrat paketerat innehåll.³³ Men vem hade egentligen påstått att så var fallet? Allt jag läst om kultur i Oceanien handlade faktiskt om *förändringar*. Även en musealt inriktad auktoritet som sir Peter Buck talade på sin tid om maoriklädselns evolution, och hur man än ser på relevansen av att tillämpa begreppet ”evolution” på kultur så kan det ju inte gärna handla om något statistiskt.³⁴

Strängt taget borde inga vara bättre skickade än antropologer att tala om kultur, för vilket samhälle vi än diskuterar är det uppenbart att det vi väljer att fokusera på är ett utsnitt ur tiden av en ständigt pågående process – en idévärld som människor skapar genom interaktion.³⁵ Mycket av det vi kallar ”traditionellt” är i själva verket resultat av globala processer som sträckt sig mellan centra, periferier och otillgängliga avkrokar.³⁶ Uppmuntrad av Bengt Danielsson tog jag som målsättning att med en ackulturationsstudie av Rarotonga bidra till förståelsen av vad olika slags kulturkontakter kan leda till, i detta fall vad det innebär att en ö blir centrum för en hel arkipelag och dess relationer med den större yttervärlden.³⁷

Vad jag så här många år efter mitt vägval nu fräschat upp en aning och försett med denna tillbakablickande inledning, är några – men självfallet inte alla – aspekter av kulturpåverkningarnas orsaker och förlopp på Rarotonga fram till slutet av 1980-talet. Närmare bestämt är avsikten att finna svar på tre grundläggande frågor:

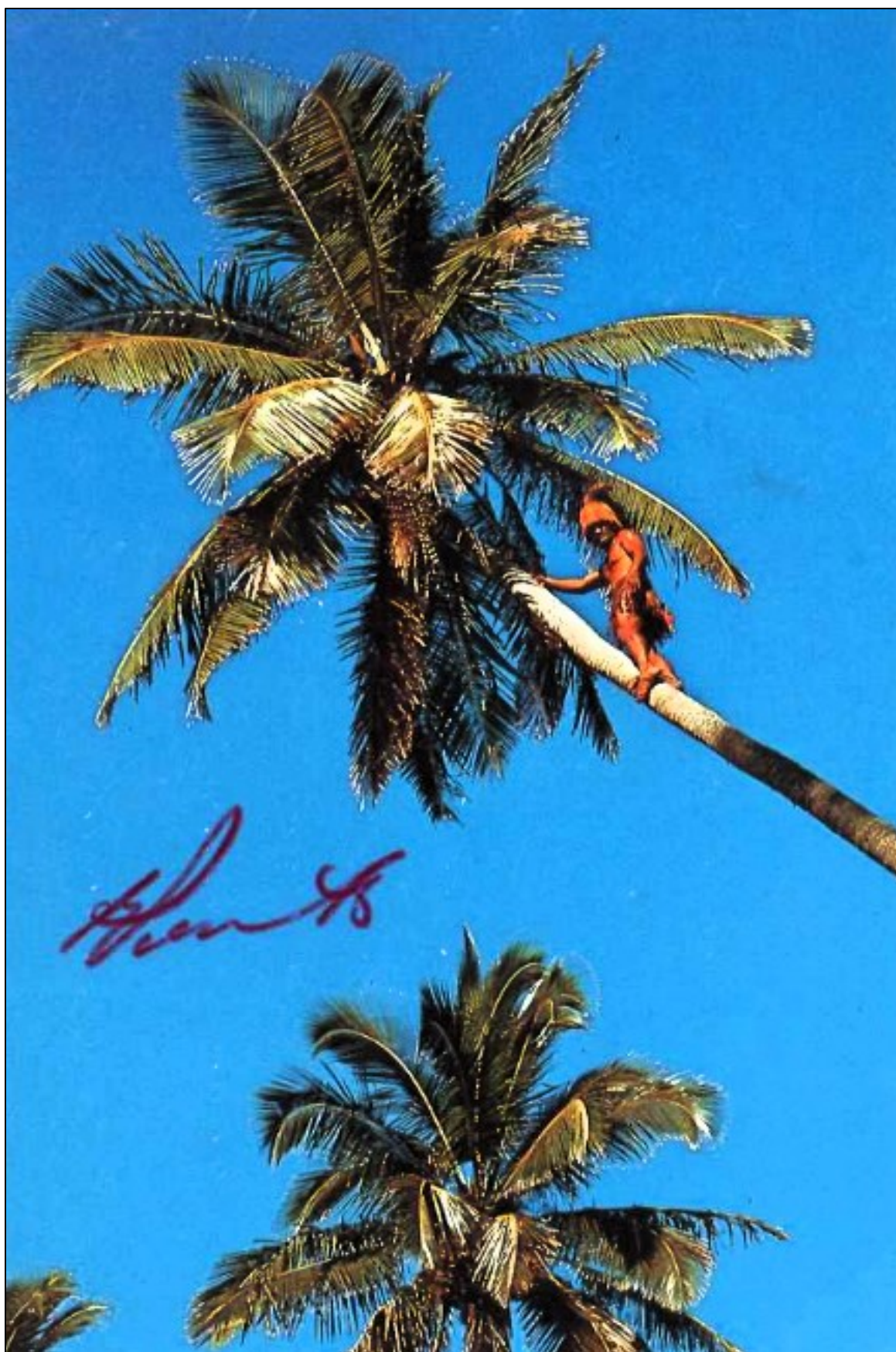
1. Vilka har de olika etapperna varit i ackulturationen?
2. Vilka är följderna av den kulturpåverkan som skett?
3. Vilka allmängiltiga lagar/mönster kan urskiljas i förloppet?

Kapitel 1 ger en översikt av de naturgivna förutsättningarna för bosättning och överlevnad, följt av en summering av vad vi vet om kulturen i föreuropeisk tid och den tidiga kontaktperioden. I kapitel 3 ser vi vad som sedan hände fram till decennierna närmast efter andra världskriget, en period som länge var dyster med hot om hela folkets utplåning. Kapitel 4 hette ursprungligen ”Rarotonga av idag”, men förmedlar mina intryck av 1980-talets brytningstid. I det avslutande kapitlet sammanfattas innehållet och diskuteras ur teoretiskt perspektiv, med särskilt fokus på ackulturation. Till sist ger jag i noter uppdaterade källhänvisningar med kommentarer om det fortsatta skeendet.

Det får räcka som inledande tillbakablick. Så var vi då, Rarotonga och jag, och mycket har som sagt hänt under åren som gått. Men solen är ändå den samma, den flammande *Rā* som lyser livgivande mellan moln som färdas långt över det evigt blå Söderhavet.

Smycke av pärlmusselskal och pandanusfibrer från Cooköarna i mitt bibliotek. (Foto: Christer Lindberg.)

Öarnas viktigaste naturresurs är kokospalmen. Ingen kunde klättra upp i en sådan snabbare än Piri Puruto. (Okänd fotograf. Thomas Malms samling.)

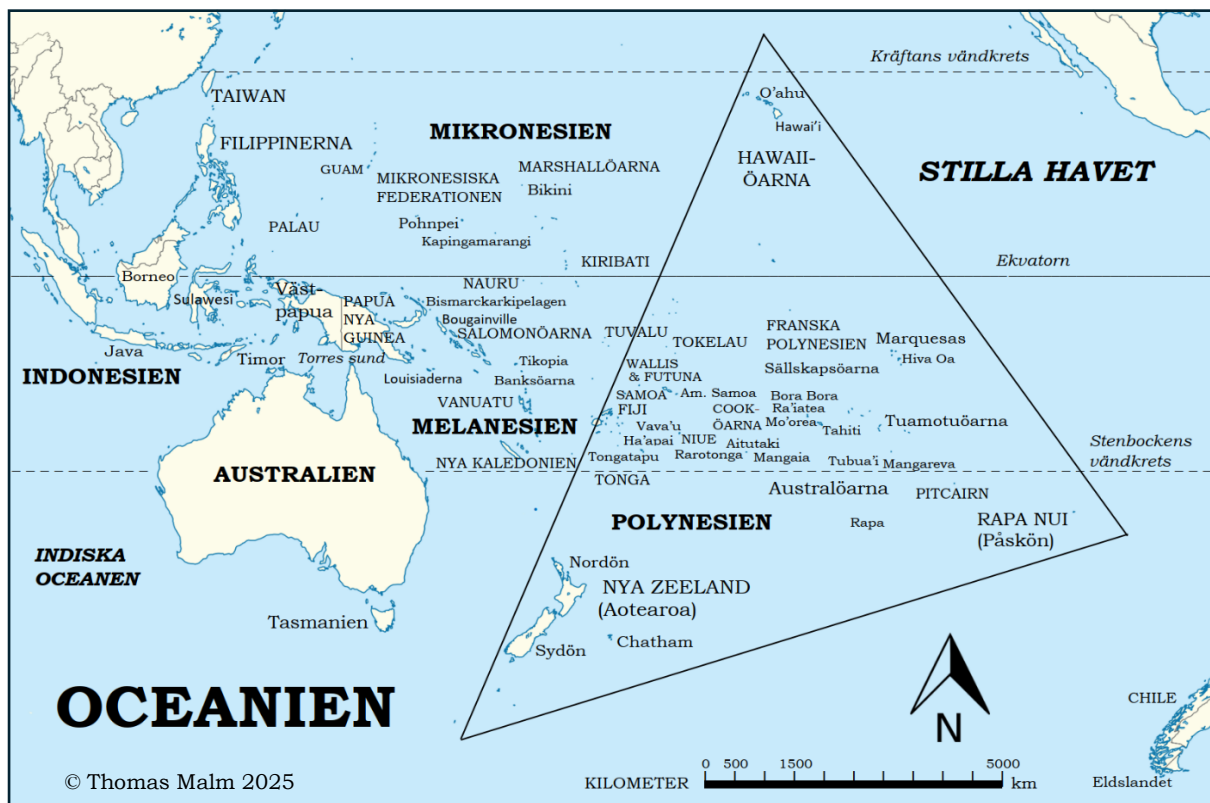
Miljöförhållanden

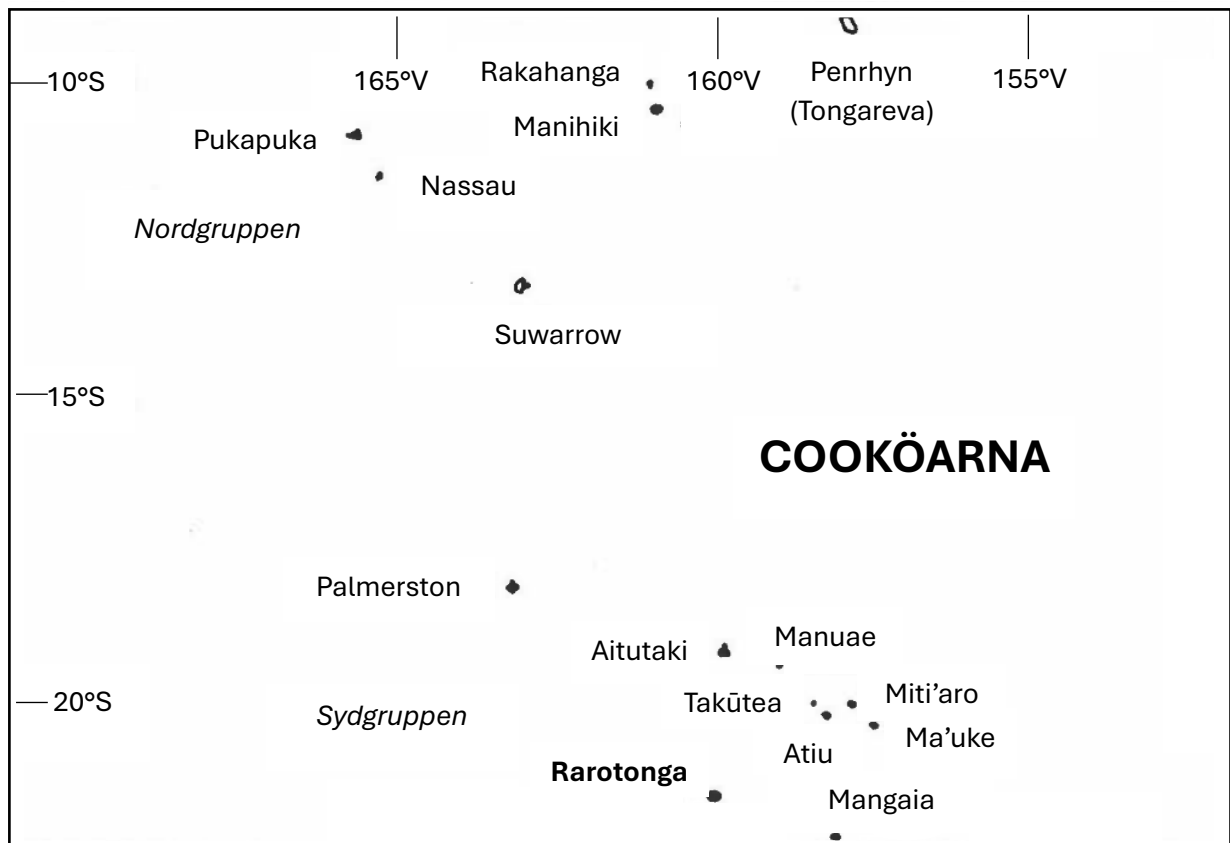
Jag älskar dig, mitt kära land Rarotonga. Du har blivit den som försörjer hela vårt folk. Du ska aldrig försvinna ur mitt sinne. Allt ont kan jag stå emot så länge jag har dig.
– Tekura Ruaporo, sång om Rarotonga.

Geografiskt läge och klimat

Rarotonga är administrativt centrum för de 15 Cooköarna i den del av Stilla havet som kallas Polynesien, ”de många öarna”, dvs. arkipelagerna som huvudsakligen ligger inom triangeln Hawai’i–Nya Zeeland–Påskön. Såsom näst sydligast i Cookgruppen, är den belägen strax nedanför 21°S och öster om 160°. Avståndet till Tahiti bland Sällskapsöarna i Franska Polynesien är 1 260 km och till Auckland i skyddsmakten Nya Zeeland nästan tre gånger längre.

Läget inom sydostpassadens vindbälte ger ett mildt klimat.³⁸ Eftersom Rarotonga ligger längre bort från ekvatorn än Samoa och Fiji kan det också bli något svalare. Den varmaste och nederbörds-

Med 237 km² land och 1 960 000 km² hav är Cooköarna en av världens minsta och mest utspridda nationer. (Kartan ritad av Thomas Malm, 2026.)

rikaste årstiden motsvarar vårt svenska vinterhalvår, medan den svalaste infaller under vårt sommarhalvår.

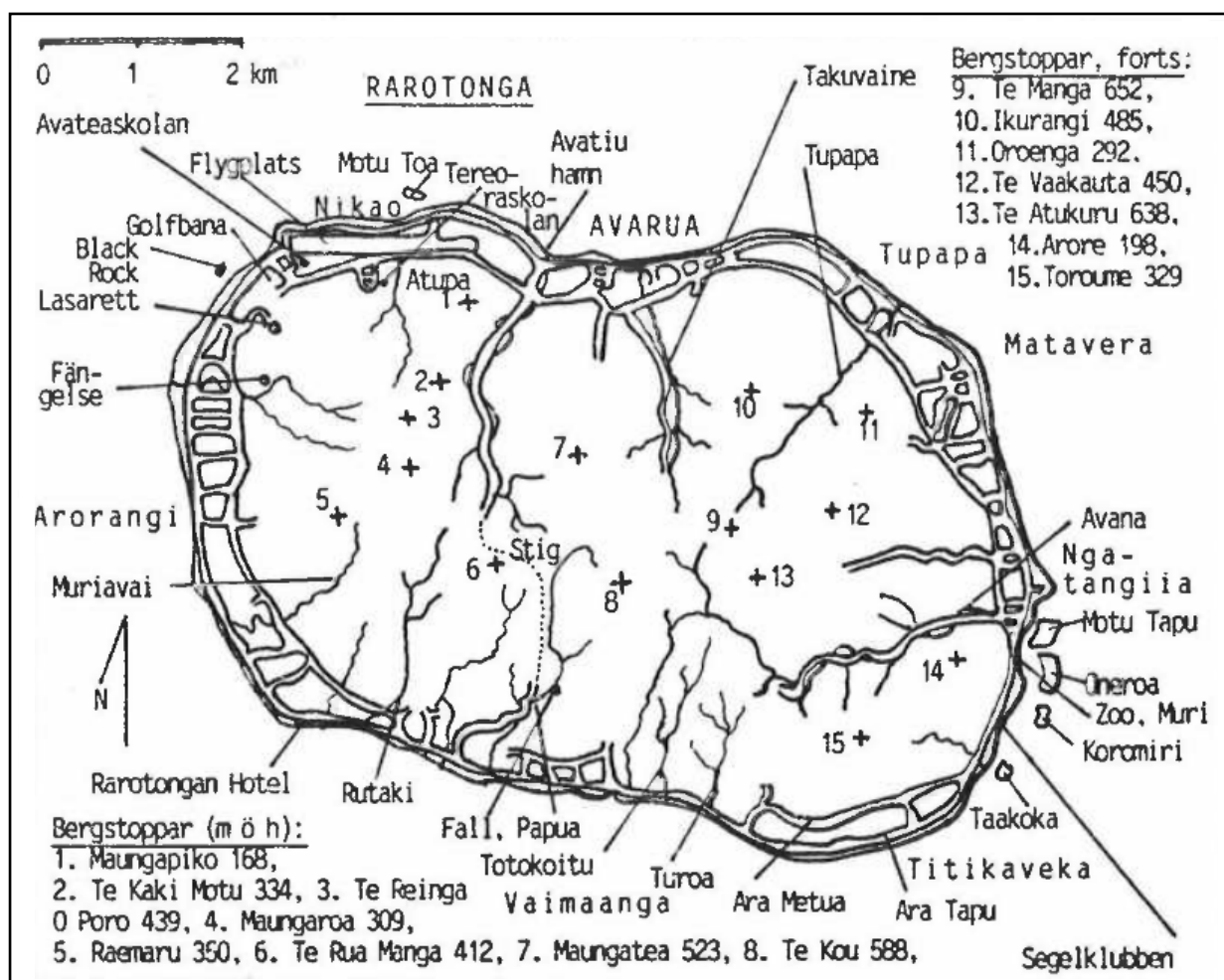
Årsmedeltemperaturen är knappt 24°C, men både högre och lägre noteringar har gjorts. Särskilt nattetid kan det vid nedåt 14°C kännas ganska kyligt. Årsnederbörden är drygt 2 000 mm. Under den regnigaste perioden, som är december–mars, varierar månadsnederbörden mellan 220 och 270 mm. Torrast är juli, då det brukar falla knappt 100 mm regn. Samtidigt bör påpekas att det året runt regnar nästan dagligen uppe i bergen, där ingen bor men varifrån små floder och bäckar rinner ner mot låglandet. Därför finns ingen utpräglad torrsäsong.

Under december–mars infaller även orkansäsongen. Statistiken visar att Cooköarna i snitt drabbas en till två gånger per år, om än sällan på det värsta sättet.³⁹ De svårare orkaner, eller cykloner, som förekommer kan emellertid ställa till med bekymmer för lång

tid framöver. Så skedde på nyårsdagen 1987, då "Sally" drog fram över Rarotonga och orsakade förödelse till ett värde motsvarande 50 miljoner nyzeeländska dollar (ca 300 miljoner svenska kronor), varav hälften omfattade byggnadsskador i hela ögruppen.⁴⁰ Man befarade att ekonomin slagits tillbaka 15 år, men kunde i alla fall dra en lättnadens suck över att inga människoliv gått till spillo.

Allmän topografi

Rarotonga är en bergsö som sedd ovanifrån närmast liknar en mango till formen och har en yta av knappt 70 km². Större delen av det inre är dock vildbevuxet och obefolkat, eftersom alla bor och odlar längs den 32 km långa asfalterade kustvägen, den äldre (och sämre) vägen en bit inåt land eller i några av dalgångarna.⁴¹

Översiktskarta över Rarotonga. (Kartan ritad av Thomas Malm, 1986.)

*Med famnen full av orkidéplantor på toppen av Raemaru i det inre av Rarotonga.
(Foto: Werner Sommer, 1984. Thomas Malms arkiv.)*

Bara någon km in från kusten reser sig djungelklädda slänter och branta berg, bortom vilka ett otillgängligt, vindlande högländ tar vid där de högsta, skarpt formade topparna och ryggar nå flera hundra m över havet. Här och var bryts massiven av dalar på vars botten floder rinner ut mot lagunen.

Stranden runt omkring ön är som mest till 50 m bredd klädd av vit sand eller ilandspolade korallblock och gruslager. Mellan stranden och det relativt närbelägna kringliggande revet finns en lagun som sällan är mer än några få m djup. Vid ebb torrläggs den ibland nästan helt på vissa ställen. Detta gäller även revplatån, där man

vid ebb kan promenera och plocka skaldjur eller fiska med spö mot havssidan. I den sydöstra delen av lagunen ligger tre korallolmar (*motu*) och en liten klippö (Ta'akoka), samtliga obebodda och sällan besökta. Mitt emot flygplatsen på nordsidan ligger också en mindre obebodd holme.

Det finns några öppningar i revet på sydsidan, men det är bara genom den i Avatiu på nordkusten som något sånär stora fartyg kan ta sig in. *Ava* syftar på en revpassage och hamn. Mindre båtar kan även gå in genom Avarua-passet på nordsidan eller Ngatangi'ia-passet i öster. Det är läget i förhållande till sjötrafiken som gjorde att Avarua – ”två hamnar” – blev Cooköarnas huvudort och enda stad, och ett par km väster om den byggdes i sinom tid den internationella flygplatsen.

Några egentliga byar finns inte på Rarotonga, men ordet *village* används gärna i engelskt tal. Bebyggelsen ligger i ett nästan helt sammanhängande band av tomter runt om ön. Att rent topografiskt urskilja var en ”by” börjar eller slutar är svårt, även om det i en del

Rarotonga är den enda av de 15 Cooköarna där floder skär ut dalgångar och mynnar i lagunen. (Foto: Thomas Malm, 1983.)

Tarofält i Arorangi på Rarotonga, omgivet av bananplantor och sockerrör. Roten äts som potatis, bladen som spenat. (Foto: Thomas Malm, 1984.)

zoner finns extra många hus.

För att ange var någon bor, använder man sig i stället av en områdesindelning som utgår från tre distrikt: Te Au O Tonga, som omfattar Avarua med förorter; Pua'ikura, även kallat Arorangi, den västra och sydvästra delen av ön; samt Takitumu som utgör den sydöstra delen. Inom dessa distrikt urskiljs sedan zoner som ofta har att göra med de närbelägna vattendrag som mynnar ut i lagunen. Självt bodde jag t. ex. vid Rutakifloden på sydvästkusten.

Naturtillgångar, nyttoväxter och husdjur

I likhet med Tahiti och andra höga öar i Polynesien har Rarotonga en bördig jordmån av vulkaniskt ursprung.⁴² Tillsammans med de rikliga regnen, det milda klimatet och vattendrag som rinner ner mot kusten ger den goda förutsättningar för polynesiskt jordbruk.

Alla odlingarna är belägna i dalgångar och kustnära områden. I strändernas sand och grus samt på holmarna växer kokospalmer (*Cocos nucifera*) och pandanus eller skruvpalmer (*Pandanus* spp.) samt järnträdet (*Casuarina equisetifolia*).⁴³ Av dessa är det bara

den förstnämnda som utnyttjas för födoändamål, genom nötterna. Mjöl av skruvpalmens frukter saknar betydelse på ön, men bladen används till flätning av mattor och hattar, och järnträdet har som namnet antyder ett hårt virke.

De viktigaste inhemska, i flera fall av öborna själva införda nyttoväxterna längre inåt land är förutom de redan nämnda brödfrukt (*Artocarpus altilis*), mapekastanj (*Inocarpus edulis*), taro (*Colocasia esculenta*), sötpotatis (*Ipomoea batatas*), malajäpple (*Syzygium malaccense*), ambarella (*Spondias dulcis*), sockerrör, olika typer av bananer samt lindhibiskus (*Hibiscus tiliaceus*), vilken ger bast till dansdräkter.⁴⁴ Flertalet av grödorna finns att tillgå året runt.

Bland de nyttoväxter som senare införts kan nämnas papaya, mango, avokado, ananas, guava, citrusfrukter, vattenmelon, tagg-annona (*Annona muricata*), maniok, vanilj och diverse grönsaker som odlas i varierande omfattning. Härutöver finns flera inhemska

Kustvägen runt Rarotonga går genom ett grönskande landskap där trafikstockningar är ett okänt fenomen. (Foto: Thomas Malm, 1988.)

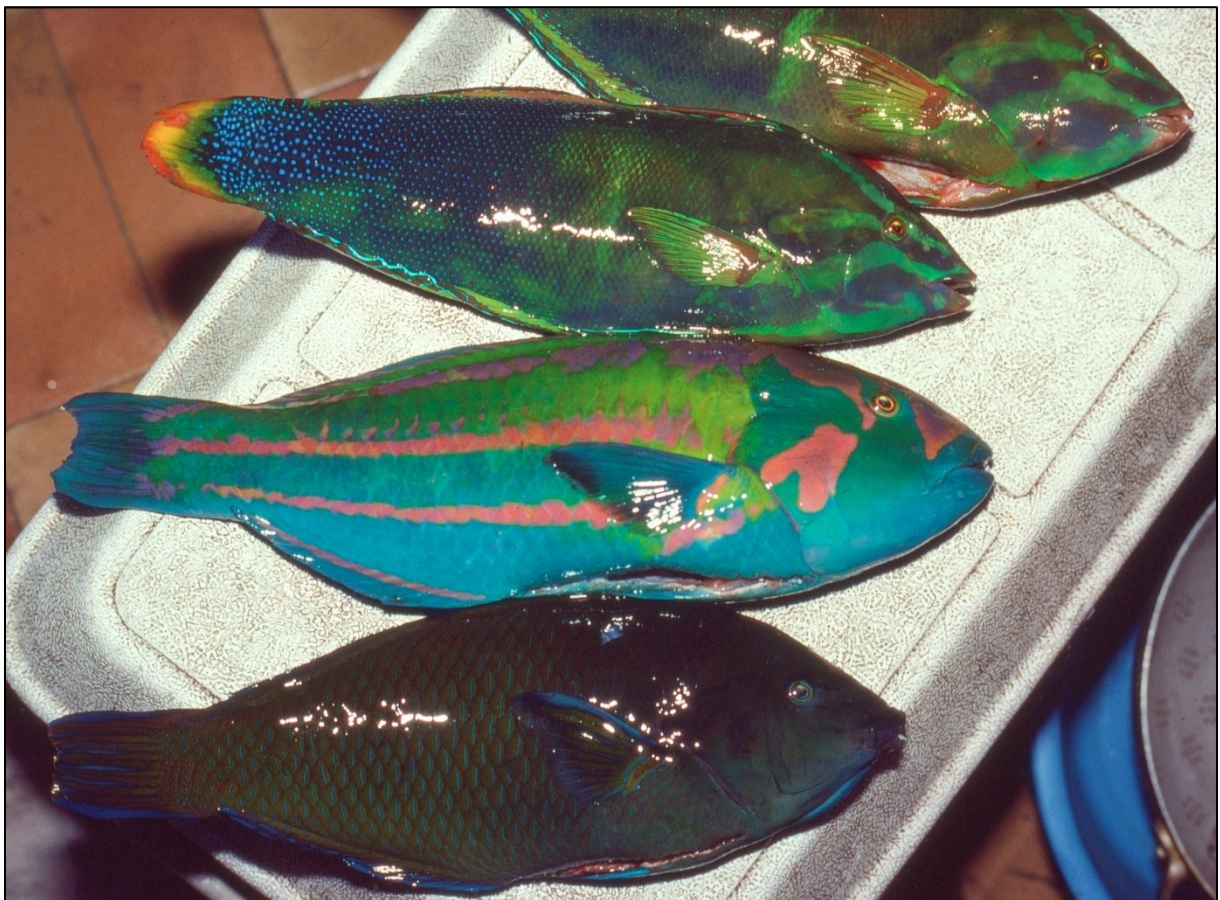
Peter Story berättar att "vaniljbönan" är den torkade frukten från en klättrande orkidé vars blommor måste handpollineras. (Foto: Thomas Malm, 1984.)

eller införda arter som används för prydnadsändamål och medicinskt bruk. Någon tillgång på för exportändamål värdefullt virke finns däremot inte.

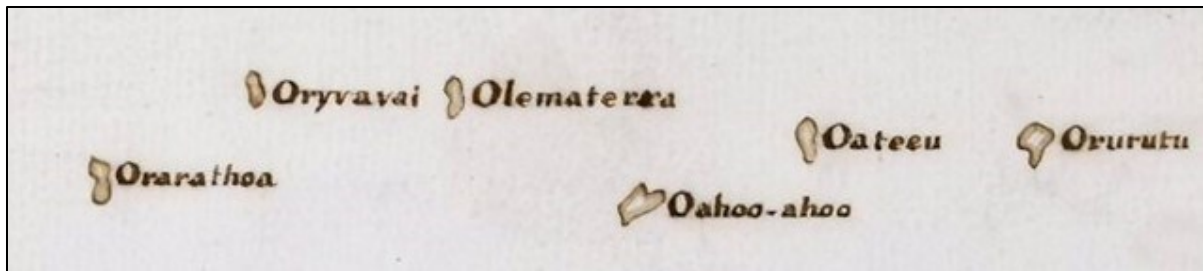
De enda inhemska vilda däggdjuren är polynesisk råtta (*Rattus exulans*) och flygande hund (*Pteropus tonganus*).⁴⁵ Båda arterna har ätits i Oceanien, men det är bara de senare (fruktätande fladdermöss) som en del cooköbor alltså betraktar som en delikatess.⁴⁶ Förutom tamsvinet (*Sus cristatus*) införde öfolket hunden, i vars fall föga är känt om de äldre rasdifferenserna.⁴⁷ Dess kött äts också fortfarande på sina håll i Polynesien, men det hör till ovanligheterna på Rarotonga. Av fåglarna introducerades bankiva- eller djungelhönset (*Gallus g. gallus*) i föreuropeisk tid.⁴⁸ Den asiatiska brunmajnan (*Acridotheres tristis*) togs hit som skadeinsektsbekämpare 1906, men blev själv snart till förtret genom att äta frukt och utkonkurrera andra småfåglar. Katter, getter, hästar och nötkreatur är mer uppskattade nykomlingar.

Faunan är desto rikare i lagunen och framför allt i det öppna havet. Ur försörjningssynpunkt är de viktigaste fiskfamiljerna där, precis som på de flesta andra söderhavsöar, havsabborrar (*Serranidae*), papegojfiskar (*Scaridae*), getfiskar (*Mullidae*), taggmakriller (*Cran-gidae*), tryckarfiskar (*Balistidae*) och lansettfiskar (*Acanthuridae*). Därtill finns languster, krabbor, sjögurkor samt åttaarmade bläckfiskar och diverse andra arter av ätliga mollusker. Även flera oätliga snäck- och musselarter får sägas vara en tillgång, eftersom skalen används till halsband och andra smycken som hör danstraditionerna till eller kan säljas som souvenirer.⁴⁹

Något fiske efter pärlmormusslor eller havssköldpaddor förekommer inte (till skillnad från på atollerna i norr). Ej heller finns det några fyndigheter av metaller, ädelstenar eller fossila bränslen. Försök att utvinna mangannoduler på havsbotten slog slint under 1970-talet.⁵⁰ Resursen är alltså utnyttjad.⁵¹

Färskt rensade papegojfiskar klara för kylväskan. (Foto: Thomas Malm, 1983.)

Under sin andra och tredje Stillahavsexpedition såg James Cook sammanlagt fem av de 15 öar som senare skulle få sitt gemensamma namn efter honom – Manuae, Palmerston, Takūtea, Mangaia och Atiu – men aldrig Rarotonga. Han kallade dem "Herveyöarna". Flera år tidigare, 1769, hade han dock efter uppgifter från en lärd tahitier, Tupaia, ritat in några av dem på ett sjökort. "Oryvavai", "Olematara" och "Orurutu" syftar på Ra'ivavae, Rimatara och Rurutu bland Australöarna söder om Tahiti, medan "Oateeu" är Atiu. "Oahoo-ahoo" eller A'ua'u är ett gammalt namn för Mangaia. O betyder "det är". Längst bort t.v. i kartklippet står "Orarathoa". Tahitierna ersätter det nasala ng-ljudet med en glottisstöt, så i stället för "Rarotonga" sade de då som nu "Raroto'a". (British Museum, London. Public domain, via Wikimedia Commons. Starkt beskuren.)⁵²

Kappsegling i lagunen vid Ngatangi'ia, som en östlig del av Rarotonga heter efter en av de ursprungliga kolonisatörernas ledare. Det sägs också ha varit här man samlades inför avfärd till Nya Zeeland. (Foto: Thomas Malm, 1983.)

Kulturen fram till européernas ankomst

När jag accepterar mitt arv, ska mitt språk och min kultur leva vidare.

– Motto för Pacific Language Week, Rarotonga.

Den polynesiska koloniseringen och hierarkin

Begreppet ”polynesier” är härlett ur grekiskan och har innebörden ”de många öarnas människor”.⁵³ Liksom Nya Zeelands ursprungsfolk har Cooköarnas blivit känt som *māori* (eller *maorier* i svenskt pluralis), vars grundbetydelse är ”inhemsk, normal, vanlig, traditionell”. Omtvistat är hur länge det även varit ett substantiv. I alla händelser används det numera med snarlikt uttal som etnisk markör även på Sällskapsöarna (*mā’ohi*) och Hawai’i (*maoli*).⁵⁴

”Rarotongan”, eller *Rarotongan Maori* på engelska, syftar mer specifikt på en polynesier med Rarotonga som hemö. *Cook Island Maori* eller *Cook Islander* är nationellt övergripande begrepp, eftersom det ju bara är en av de 15 öarna som heter Rarotonga, och vi får försvenska det till ”cooköbor” – även om långt ifrån alla *bor* på öarna.

Någon benämning som var gemensam för hela arkipelagen innan den uppkallades efter James Cook fanns inte. *Kūki ’Āirani*, som folket säger på det egna språket, är en förvrängning av *Cook Islands*.⁵⁵ Inte heller gjordes en indelning som nu i en nordlig och en sydlig grupp. Däremot användes *Ngāpūtoru*, ”de tre rötterna”, för de relativt närbelägna upphöjda korallöarna Atiu, Ma’uke och Miti’aro.⁵⁶

Det verkar bara ha varit annorstädes som man med Rarotonga, ”söderut”, hänvisade till ön som numera har blivit känd under det namnet. Själva sade rarotonganerna *Tumu-te-Varovaro*, vars betydelse är osäker men bl. a. har uttolkats som ”livets källa”.⁵⁷

Ännu så länge är det oklart exakt när Rarotonga befolkades, men troligtvis var det mellan år 500 och 1000.⁵⁸ Muntligt bevarade legender talar även om en något senare kolonisation eller kanske

erövring.⁵⁹ Två kanotbesättningar sägs då ha stött på varandra utanför revet, men lyckats undvika strid om herraväldet genom att paddla och segla åt motsatta håll. Mellan start- och mötespunkterna delade de landet i två halvor. Ledarna kom så att härska över de respektive hälfter som de kringseglat. Än idag härleder många sitt ursprung till någon av dessa koloniserare, och för barnen är berättelsen sedelärande i fråga om konfliktlösning.⁶⁰

Den ena av långfärdskanoten ska ha utgått från Manu'a i vad som nu är Amerikanska Samoa och den andra från Sällskapsöarna.⁶¹ Stöd för detta finns bl. a. i fynd av basaltyxblad med samoanska karaktäristika och i starka likheter med det tahitiska språket.⁶² Av någon anledning fick dock inte samoanerna en dominerande kulturell ställning, så likheterna är störst med befolkningarna i Franska Polynesien.

Följden av uppdelningen blev att den östra halvan fick heta Ngāti Tangi'ia, "Tangi'ias stam", efter ledaren för sjöfararna från Sällskapsöarna. Benämningen används alltjämt i form av Ngatangia, som dock motsvarar ett mindre område på östkusten. Den västra halvan kallades Ngāti Karika, "Karikas stam", efter samoanernas anförare.⁶³

Senare indelades ön i de tre distrikten Te Au O Tonga, Pua'ikura och Takitumu. Dessa bestod av stamområden med neutrala zoner mellan sig och omfattade ca 150 hektar vardera. Varje sådant delområde, *tapere*, beboddes av en släktgrupp kallad *ngāti*, "stam", vanligtvis bestående av 100–200 personer. Dess medlemmar härledde sitt ursprung till gemensamma förfäder.⁶⁴

Tapere-områdena var uppdelade ungefär som när man skär bitar av en rund tårta. Härigenom fick man tillgång till såväl bördig jord som strandområden. Däremellan låg upp till 800 m breda zoner av "ingenmansland", där man kunde mötas i krig utan att riskera ödeläggande av odlingar på bägge sidor. Efter slaget brukade däremot segrarna förstöra förlorarnas odlingar, ibland även deras hyddor, och jaga upp dem i bergen. Den tappande sidan kunde inte lämna sin tillflyktsort utan att löpa stor risk innan fredstrummorna ljöd. Om tillräckligt med mat då fanns kvar, hölls en försoningsfest.⁶⁵

Det här fotot från slutet av 1800-talet visar hur hövdingarna fordom var utstyrda. Makea Karika Tavake Āriki i Te Au O Tonga sitter omgiven av underhövdingar, varav de två närmaste bär basttygsdräkt. (Okänd fotograf. Alexander Turnbull Library, Wellington. Public domain, Wikimedia Commons.)

De högsta ledarna inom stammens hövdingaätt, *āriki*, kallades *āriki tumu*. De hade absolut makt och rätt att kräva tribut av sina respektive undersåtar, varav majoriteten var ofrälse. Hövdingarna ansågs ha *mana*, en sorts magisk kraft som inte bara var ärftlig utan också kunde förvärfvas eller förloras. En hövding som gjort sig impopulär genom att exempelvis i för hög grad lägga sig i fördelningen av grödor ansågs ha förlorat en del av sin *mana*, varför han riskerade att mista kontrollen över de underlydande. Kontrollen av *tapu* (tabu) gav honom möjliga motdrag. Han kunde nämligen själv förklara något som *tapu*, dvs. heligt, farligt eller förbjudet. Eftersom alla fullt och fast trodde att han besatt kraft och erkände hans möjlighet att bestämma i sådana frågor, kunde han därför i regel upprätthålla sin myndighet utan någon militär stödtrupp.⁶⁶

På nästa steg nedåt i rangskalan fanns *'ui mata'ia*po, adeln, och

därefter den jordkontrollerande lågadeln *'ui rangatira*. Den förra hövdingakategorin var tredelad. Nästan i nivå med *ariki tumu* stod *mata'ia-po-tutara*, därefter andra *mata'ia-po*, och lägst stod *kōmono* (eller *kauono*) som ofta var yngre bröder eller på annat sätt stod nära någon *mata'ia-po-tutara*. Det var *kōmono*-männens uppgift att hålla ett öga på de som befann sig högre i hierarkin, så att dessa inte missbrukade sin maktposition. En *rangatira* var antingen en medlem i hövdingaklanen eller på annat sätt framstående man, som av en *ariki tumu* för någon bedrifts skull förlänats jord. Både adeln och lågadeln hade rådgivande funktion och såg till att de beslut en *ariki tumu* fattade verkställdes. De ofrälse (*matakeinanga*) hade ingen formell rangordning, och där krigsfångar fanns som slavar (*mōkai*) stod de helt utanför hierarkin.

De främsta bland *kāu ta'unga* upptog en särskild social nisch mellan hövdingarna och adelsmännen. Begreppet *ta'unga* motsvarade ”lörd”, ”specialist”, ”mästare”, ”bard” eller ”präst” beroende på om det gällde religion, medicin, historia, talekonst, snideri, tatuering, kanotbygge eller navigation.⁶⁷ Eftersom skriftspråk var okänt före kontakten med européerna, hade dessa män centrala roller genom att via noggrann in- och utläring föra kunskaper vidare till nästa generation.⁶⁸

Polygami förekom med få undantag endast i de högsta strata. Orsaken till att de mäktigare männen höll sig med flera hustrur var inte att de skulle ha större möjlighet att tillfredsställa sina lustar – för den utomäktenskapliga friheten var betydande – utan att sådana arrangemang ökade chanserna för ättens fortlevnad samt gav ekonomiska, sociala och politiska fördelar via allianser med andra framstående män. I den mån äktenskap förekom mellan bröder och systrar var avsikten att inte ”späda ut” det ädla blodet.

De religiösa aspekterna följde ett typiskt polynesiskt mönster. Flera gudar dyrkades, bland vilka de främsta var de på åtskilliga öar (med lokal uttalsvariation) kända Tangaroa, Tāne, Tū och Rongo.⁶⁹ Varje stamområde hade en egen kultplats, *mārae*, som användes för såväl ceremoniella ändamål som rådslag. *Kōutu* var namnet på hela distriktets kult- och mötesplats.

Repliker av skulpturer, tiki, som representerar havets och fruktbarhetens gud Tangaroa, är populära souvenirer, liksom det kuriösa dollarmyntet. (Foto t.h.: Titilia Raibe Malm. Thomas Malms samling.)

Försörjningsmönster

Rarotonganernas försörjning var baserad på en kombination av samlande, jakt, fiske, djurhållning och jordbruk. Samlandet omfattade främst bergsbananer, vild brödfrukt, vissa rötter, ägg, bränsle och en mängd marina alger och ryggradslösa djur såsom musslor, snäckor, sjögurkor och sjöborrar.

Landfaunan var så begränsad att det inte fanns mer att jaga än flygande hundar, rastande änder och kokoskrabbor (*Birgus latro*). De enda husdjuren var grisar, hundar och höns, vilka fordrade ringa skötsel och ofta var förvildade. Fiskare var man i stor utsträckning, och här var kunskapen omfattande i fråga om såväl artkännedom som fångstmetoder.⁷⁰ Men så bjöd lagunen och det öppna havet också på en hög biologisk mångfald med allt från koraller och småfisk till sköldpaddor och valar.

Sädesslag var helt okända. "Det dagliga brödet" fick ändå sin motsvarighet i brödfrukt (*kuru*), vilken tillagad är som ett mellanting

av kokt potatis och degigt vitt bröd.

Hövdingen erhöll tionde av alla i sin stam och ärvde själv ingen jord, men kunde tillerkännas en mindre lott på livstid. Tillsammans med sitt råd bestämde han om fördelningen av odlingsbar mark. Endast söner kom i fråga för arv. Visade sig den äldste bäst lämpad, fick han bestämmanderätt om hur jorden skulle brukas. I annat fall kunde någon av bröderna anförtros detta. Den som misskötte odlingarna riskerade att fräntas sina landrättigheter.⁷¹

Utöver vad som krävdes i tribut var överskottsproduktion inte något som eftersträvades, för man hade enkel odlingsteknik och svårt att konservera mat i det tropiska klimatet. Eftersom varje familj var självförsörjande i fråga om såväl föda som kläder och redskap, förekom knappast heller byteshandel. Skulle ett hushåll ha lidit brist på något, fanns i regel hjälp att få från vänner och släktingar i enlighet med principer om gåvor och gengåvor.

”Kärnfamiljen” hade ingen motsvarighet, utan snarare hade alla par och deras barn roller i en utvidgad familjegemenskap (*kopu tāngata*). Funktionen var framför allt ekonomisk och byggde på en klar arbetsfördelning där alla från barn till åldringar deltog efter sin förmåga. Kvinnornas sysslor var sådana som kunde utföras i eller nära hemmet. De gällde främst att se till husdjuren och odlingarna, plocka nedfallna kokosnötter, samla ägg, bränsle och skaldjur, göra i ordning maten för tillagning, tillverka basttyg samt fläta mattor och korgar. Männen å sin sida åtog sig tyngre arbete och sådant som krävde mer rörlighet eller längre bortovaro. Hit hörde att plantera, skörda, fiska, slakta, fånga fåglar, göra upp eld, sköta jordugnen, bygga hus och kanoter, tillverka redskap samt plikten att vara krigare.⁷²

Eftersom preventivmedel var okända, kunde barnbegränsningen bara lösas genom abort, spädbarnsmord, adoption eller tidvis celibat.⁷³ Mycket lite är känt om sådant, och seden att mörda nyfödda ovälkomna barn förefaller inte ha varit vanlig på Cooköarna. Där emot hände det ofta att personer som saknade eller hade få barn var villiga att ta hand om andras, vilket innebar att hushållet fick extra hjälpende händer.

Blad av basalt till en rarotongansk tväryxa. Flera sådana är familjeklenoder på Rarotonga, medan andra fått praktisk användning som dörrstopp. (Foto: Titilia Raibe Malm. Thomas Malms samling. Okänd ålder och fyndplats.)

Materiell kultur

Liksom alla oceaniska folk levde rarotonganerna i ”stenålder” så tillvida att de inte hade några föremål av metall.⁷⁴ Deras stenredskap var dock få. Det rörde sig i stort sett bara om mortlar, sänken och blad till tväryxor. Desto fler tillverkades av ben, trä, bambu, fibrer, palmblad samt sköldpadds- och molluskskal. De relativt fåtaliga fetischer, husgeråd och vapen – lansar, spjut och klubbor – som hamnat på museer eller i privata samlingar tillmäts idag oskattbart värde som konstföremål, och altaren av block på kultplatserna minner om en förgången materiell kultur.

Husen (*'are*), eller hyddorna, var av flera typer som tjänade olika ändamål: mat- och sovrum, kök, undervisning, underhållning, verkstad, kanothus och förvaring av heliga föremål. Här som i övriga Polynesien gjorde taburegler att kvinnorna och männen hade skilda måltidshyddor. Eftersom det kunde bli ganska kyligt om nätterna under den svalare årstiden, hade man inte som på Samoa

öppna väggar, utan fäste smala käppar mellan de kraftigare stolpar som höll upp det palmbladstäckta taket.⁷⁵

Lerkärl saknades, men kokning kunde åstadkommas genom att lägga glödgheta stenar i vattenfyllda kalebasser och träskålar. Som ugn tjänade en *umu*, en grop där bladinpackad mat lades på uppvärmda stenar och täcktes med jord för att bakas.

Fullständig nakenhet förekom i offentliga sammanhang bara bland småbarn. Klädseln bestod av höftklädnader av hamrad och hopklibbad innerbark (*tikoru*, mera känt som *tapa*) och särskilt när det var svalt ett slags poncho (*tiputa*).⁷⁶ Annars gick alla omkring utan något på överkroppen, vilket var bekvämast i detta klimat.

Huvudbonader fanns också av flera slag, från blad- och blomsterkransar, som endast användes någon dag, till fjäderband, basttygsturbaner, kokosfibermössor och dekorativa fjäderskrudar. De senare bestod ofta av långa fjäderpennor från fregatt- och tropikfåglar (*Phaeton* spp., *Fregata* spp.).⁷⁷ En annan form av prydnad var tatueringar, ett bruk som var spritt över hela Polynesien, där ordet f. ö. har sitt ursprung (*tātatau*).⁷⁸

Hydda på Rarotonga. Vykort, ca 1919. (Okänd fotograf. Public domain.)

Snäcktrumpet från Titikaveka, Rarotonga. Längd 33 cm. Blåshålet borrades i spirans sida. (Foto: Christer Lindberg. Thomas Malms samling.)

Sång, musik och dans var viktigt för både ritualer och vederkvikelse.⁷⁹ Idag är gitarren och ukulelen väl integrerade i dessa traditioner och förknippade med söderhavsromantiken. Ursprungligen hade man dock bara näsflöjt (*vīvō*), bamburör, en sorts mungiga (*utete*), hajskinnstrummor (*pa'u mangō*) och urholkade stockstrummor (*pātē*) att musicera med. Dessutom fanns snäcktrumpeter (*pū*), men de var snarare till för att skicka signaler.⁸⁰

Utriggarkanoter (*vaka ama*) av olika modeller var mycket viktiga för fisket. Eran av verkliga långfärder i stora dubbelkanoter eller katamaraner (*vaka katea*) var däremot över eller nära sitt slut vid kontaktperioden och rätt lite är känt om hur dessa farkoster såg ut just på Rarotonga. Men goda avbildningar finns från andra håll, och de har varit betydelsefulla för ett nyväckt intresse på Cooköarna för seglatser i förfädernas kölvatten.⁸¹

Pa Te Pou Ariki (d. 1855), en tatuerad hövding i Takitumu på Rarotonga, med missionsfartyg och utriggarkanot i bakgrunden. (J. Williams, A Narrative of Missionary Enterprises in the South Sea Islands, J. Snow, London 1837.)

Kulturkontakternas historia

När det gamla nätet är slitet, går det nya ut för att fiska.

– Maoriordspråk; Rarotonga och Nya Zeeland.

De första mötena med européer

Rarotonga liksom ögruppen i övrigt hade självfallet sin historia – om än oskriven – långt innan någon europé kommit dit och, som det brukar heta, ”upptäckte” ön.⁸² Men det är de förändringar som därefter tog vid som vi nu ska fokusera på, och då får den generella bild som i all korthet hittills skisserats bli baslinjen.

Som arkipelag betraktad nåddes Cooköarna för första gången av européer år 1595, då spanjoren Alvaro de Mendaña antas ha siktat Pukapuka. Elva år senare kom hans landsman Pedro Fernandes de Quiros, som varit med på Mendaña-expeditionen, till en annan av de nordliga atollerna, förmodligen Rakahanga.⁸³

Enligt en obskyr uppgift ska tre skeppsbrutna spanjorer någon gång på 1700-talet ha levt ett antal år hos arorangi-stammen på Rarotongas västkust.⁸⁴ Fullt möjligt är även att rarotonganerna via polynesiska sjöfarare hört rykten om de skepp som fram till år 1789 seglat genom övärlden och bl. a. nått de relativt närbelägna öarna Mangaia och Atiu, men detta har inte gått att belägga.⁸⁵

Inte heller vet vi mycket om den bekantskap som det sistnämnda årtalet gjordes. Det brittiska fartyget *Bounty* kom då till Rarotonga under det sökande efter en ny boplats som Fletcher Christian och hans skara av myterister gett sig ut på och som slutade på Pitcairn.⁸⁶ Det sägs att de inte gjorde något strandhugg, men att öbor paddlade eller seglade ut till skeppet från vars besättning de fick kärnorna till sina första apelsinträd.

Efter vad vi vet dröjde det till år 1814 innan någon västerlänning landsteg på ön. Skonaren *Cumberland*, under befäl av Philip Goodenough, anlände då från Sydney i Australien. Den inhemska författaren Marjorie Crocombe har ägnat en mindre bok åt att rekonstruera detta besök.⁸⁷ Av den framgår att Goodenough var på

jakt efter sandelträ, en vara som var hett eftertraktad – särskilt för handeln med Kina – men som han inte fann på ön. I stället lät han lasta ombord tämligen värdelöst virke av annat slag.

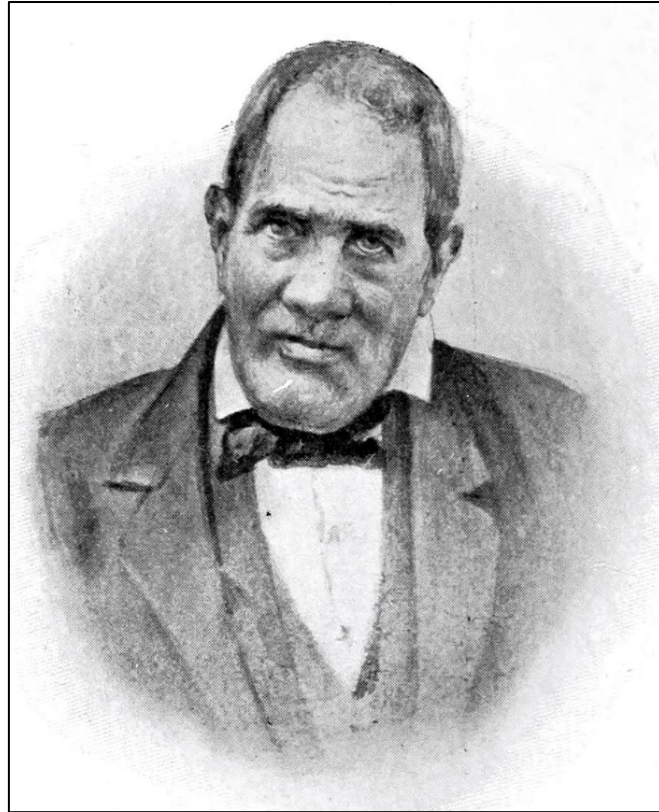
Crocombe visar att de tre månader som Goodenough med besättning uppehöll sig på ön var allt annat än fridfulla. De låg för ankar vid Ngatangi'ia på östsidan och råkade där i bråk med befolkningen, vilket ledde till att såväl vita som rarotonganer dödades.

En annan författare, irländaren Ronald Syme, som själv bodde många år i Ngatangi'ia, uppger att han av en hövding fått ta del av en muntligt bevarad berättelse som härletts till ett ögonvittne.⁸⁸ Enligt denna gick de beväpnade sjömännen samman med krigarna från östkusten för att anfälla andra sidan ön, varvid minst tre fiender stupade. Några veckor senare togs en besättningsman, som var nyzeeländsk maori, iland sedan man fattat misstankar om något slags förräderiplaner, och han sköts ihjäl inför en folkmassa. En kvinna från fartyget, som av allt att döma brutit mot ett tabu och enligt lokal uppfattning måste dö, befann sig också iland och blev plötsligt ihjälslagen av en rarotongan. Exekutionsplutonen riktade då sina vapen mot den uppjagade folkmassan och öppnade eld, varpå krigare rusade fram med klubbor och spjut i högsta hugg. Fyra besättningsmän dödades, men resten lyckades täckta av salvor från fartyget ta sig tillbaka ombord. Kapten Goodenough lät genast hissa segel och styra ut. Någon rapport om besöket avlades aldrig.

Vita främlingar var därefter förståeligt nog inte efterlängtrade. Trots att flera fartyg anlöpte ön de närmaste åren fann ingen kapten det för gott att göra uppehåll där någon längre tid.

Den tidiga missionsverksamheten

År 1821 anlände Papeiha, en kristnad polynesier från Sällskapsöarna, till Aitutaki norr om Rarotonga.⁸⁹ Två år senare reste den engelske missionären John Williams dit för att se hur det gått för honom.⁹⁰ Det visade sig då att han lyckats bra med omvändelsearbetet och tillsammans begav de sig söderut i arkipelagen för

Papeiha (1802?–67), den tahitiske missionären, mot slutet av sitt liv. (R. Lovett, The History of the London Missionary Society, H. Frowde, London 1899.)

att sprida sitt budskap. De lämnade ett par trosbröder på Aitutaki för att fortsätta uppdraget och tog med sig några kvinnor och män från Rarotonga som befunnit sig på ön. Efter strandhugg och ansatser till förkunnelse på Mangaia, Atiu, Ma'uke och Miti'aro nådde de till slut Rarotonga, som alltså därmed blev "upptäckt".

Det första mottagandet var vänligt, men redan andra dagen dök ett oväntat bekymmer upp. En hövding visade då, som en missförstådd ärebetygelse, att han ville ha Papeihas hustru (åtminstone för en stund) och blev synnerligen stött över avslaget. Ett tag fruktade den kristna truppen att allt skulle gå i stöpet, men Papeiha stannade trosvisst kvar. Eftersom han räknade med att allt annat skulle bli stulet, tog han endast med sig Bibeln, några andra böcker och de kläder han bar. Rarotonganerna undrade förstas varför han ville slå sig ner bland dem, och ett häpet mummel gick genom folkhopen när han svarade att det var för att få dem att bränna sina gudabilder liksom man gjort på Sällskapsöarna.⁹¹

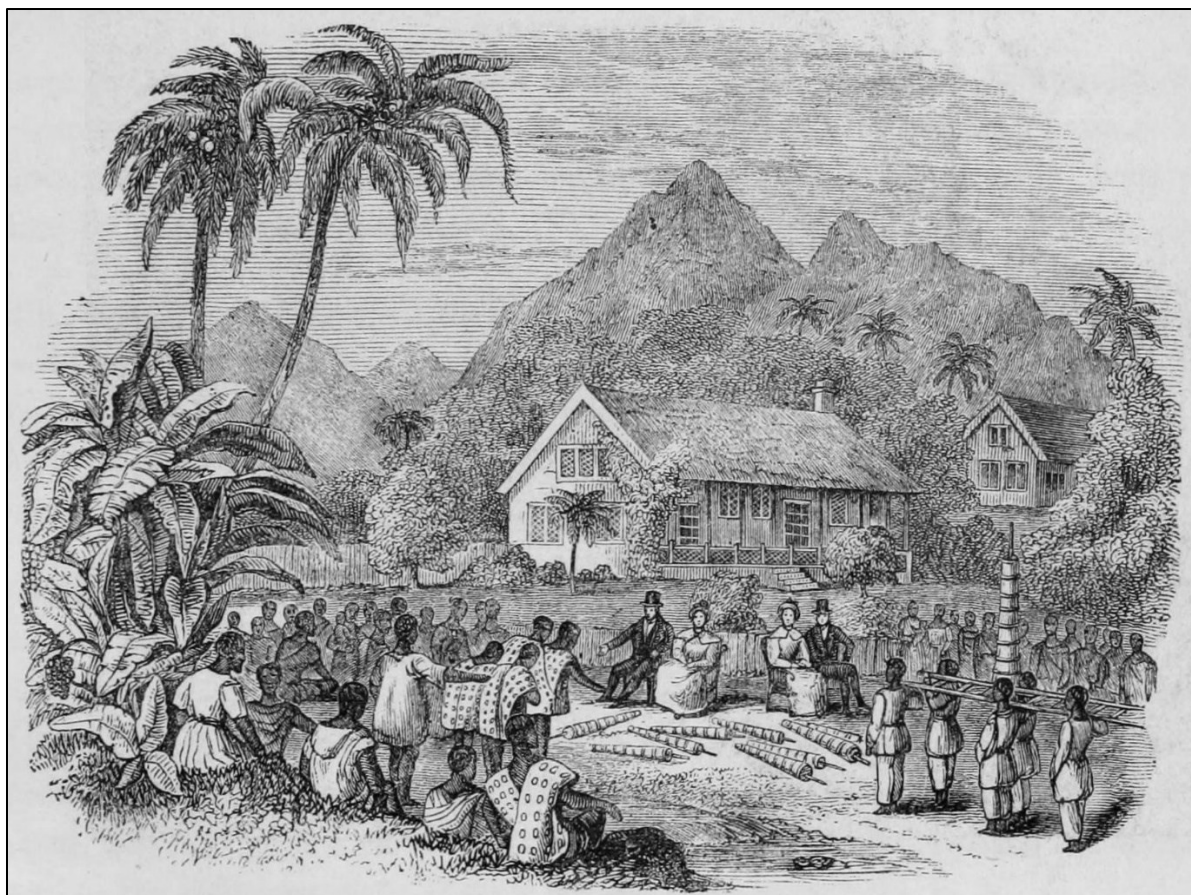
Makea Pori Ariki (d. 1839), en hög hövding som lät döpa sig år 1825 och gick med på att bränna upp heliga fetischer. (Akwarell ur John Williams samling, National Library of Australia, Canberra. Public domain, Wikimedia Commons.)

Fyra månader senare kom ytterligare några polynesiska missionärer till Rarotonga, och inom lite mer än ett år efter Papeihas ankomst var kristendomen etablerad. Åtminstone i början svävade dessa representanter för London Missionary Society ofta i ren livsfara, men de lyckades alltid klara sig på något sätt. En infödd präst hade t. ex. fått intrycket att en högre makt höll sin skyddande hand över dem. Han kastade en fetisch av trä för deras fötter. Missionärerna högg resolut sönder den, tände eld på bitarna, och åt demonstrativt bananer som stekts över bålet. Helgerånet, som uppenbarligen inte medförde någon omedelbar bestraffning, gjorde starkt intryck på öborna och omvändelsearbetet fick därmed en rejäl knuff framåt. Liknande utmaningar av gudarna gjordes under 1800-talet på Tahiti, Tonga, Hawai'i och andra öar, och överallt följde undersåtarna hövdingarna när det stod klart att man hade mest att vinna på att konvertera.⁹²

Men alla hövdingar var inte lätta att övertyga. I distriktet Arorangi blev Tinomana Ariki, den högste av dem, sist med att låta omvända sig. Det skedde först efter en drabbning där de kristna segrade och vann många för saken genom att, tvärt emot gängse lokalt bruk, behandla de besegrade milt. År 1827 återvände så John Williams till Rarotonga och talade vid ett tillfälle för tre tusen människor.

John Williams (1796–1839) med rarotonganska fetischer ombord på sitt missionsfartyg. (Litografi av J. H. Lynch efter original av Henry Arelay, National Library of New Zealand, Wellington. Public domain, Wikimedia Commons.)

Som tecken på Jehovas seger överlämnar de kristnade sina inpackade fetischer till missionärerna vid John Williams återbesök 1827. (J. Williams, A Narrative of Missionary Enterprises in the South Sea Islands, J. Snow, London 1837.)

Den allra första åtgärd som vidtagits var naturligtvis att bannlysa den inhemska religionen. Rarotonganerna fick överlämna sina gudaskulpturer – vilka ofta var försedda med en i missionärsögon chockerande starkt överdimensionerad fallos – eller elda upp dem. Likaså förbjöds krig, kannibalism, slaveri, tatueringar, spädbarnsmord, dans samt alltför lustpräglade idrotter och lekar.

Efter John Williams tog kollegan Aaron Buzacott befäl över det kristna fälttåget.⁹³ Under hans överinseende byggdes den första kyrkan på Rarotonga, och han verkade för att göra Arorangi till en stor och mönsterbildande by. Avsikten med att samla de tidigare utspridda kristnade i byar var, som Bengt Danielsson uttryckt det, att missionärerna därmed lättare skulle ”kunna övervaka och civilisera sina stackars vilsna församlingsbor”.⁹⁴ Under några om-

välrvande decennier tvingades öborna så anpassa sig efter småborgerliga, puritanska seder och förordningar som de oftast hade svårt att förstå meningen med därför att idéerna härrörde från en för dem helt främmande kultursfär.

Utan något som helst hänsynstagande till vanor och behov fordrade man att församlingsmedlemmarna skulle klä sig "anständigt". Härmed avsågs för männens vidkommande skjorta och byxor, och för gudstjänster och andra högtidliga tillfällen rekommenderades rock och vadmalskostym. För kvinnornas del gällde det att dra på sig en fotsid "Mother Hubbardklänning" som hängde säcklikt lös kring kroppen, döljande bysten och övriga former som kunde locka till fördärv. Förutom att klädseln var olidligt varm bidrog den dessutom till att hygienens försämrades. Öborna var nämligen inte vana vid att tvätta tyg – deras egentillverkade basttyger upplöstes i vatten – och behöll därför de västerländska plaggen på tills dessa stank så vedervärdigt att de måste kastas bort.

Finkladdad familj med cykel, ca 1914. (Foto: George R. Crummer. Museum of New Zealand Te Papa Tongarewa, Wellington; C.003113. Public domain.)

I sin strävan att omforma samhället bannlyste missionärerna också polygynin, dvs. att en man hade mer än en hustru. Men de nöjde sig inte med att förbjuda ytterligare månggiften, utan upplöste även de där det redan fanns både barn och sammanhållning.

Flertalet av de män som hade flera hustrur gick med på att skiljas från alla utom en av dessa. Man hade dock problem med öns mäktigaste hövding och ytterligare ett tjugotal karlar. De hade återtagit sina ex-bihustrur, eftersom de dels ansåg att det inte varit fråga om ett fritt val, dels hade trott att skilsmässan bara var temporär och skulle ha fattat ett annorlunda beslut om de varit på det klara med att det var slutgiltigt. Därför fick de missnöjda offentligt välja vilken av kvinnorna de ville behålla och sedan vigas med henne enligt kyrkligt protokoll. Eftersom överhövdingens beslut antagligen skulle bli vägledande för de övriga, lät man honom först uppge vem han ville göra till sin fortsatta livsledsagarinna. Av sina tre hustrur föredrog han den yngsta, med vilken han hade ett barn, framför sin egen syster som fött honom tre barn och den förnämsta kvinnan som var tiobarnsmor.⁹⁵

En annan viktig åtgärd var att översätta Bibeln. Under den kristna expansionen på grannöarna, där man haft olika språk och dialekter, ledde detta till att raro-tonganska via gudstjänster och undervisning blev gemensamt huvudspråk för hela arkipelagen.⁹⁶

Under perioden 1835–80 – ”Från mörker till ljus i Polynesien” som den karaktäriserades i en boktitel – nådde nu missionärerna sin starkaste ställning.⁹⁷ Genom att fortsätta på den inslagna vägen med mer eller mindre obegripliga förbud och påbud omvandlade de Cooköarna till en sträng teokrati. De stiftade lagar på eget bevåg och avlönade infödda poliser. Böter delades mellan konstaplarna och domarna, vilket gjorde den förra befattningen så lukrativ att det kunde gå en på sex öbor.

Enligt en rapport från mitten av 1800-talet uppdagades på Rarotonga årligen 900 förseelser som ledde till att gärningspersonerna dömdes till böter eller fängelse. Brotten som bl. a. omfattade otukt, stöld och tatuering förövades av 250 av de 3 000 invånarna.⁹⁸

Kvinnor i Mother Hubbard-klänningar, ca 1910. (Foto: George R. Crummer. Museum of New Zealand Te Papa Tongarewa; C.003113. Public domain.)

Att det inte alltid var så lätt för öborna, som av tradition var sexuellt bejakande, att efterleva de nya förordningarna är knappast förvånande. Mest omskrivet är förhållandet till de s. k. ”blå lagarna”, vilka reglerade det mesta som missionärerna ansåg syndigt.⁹⁹ En flicka sägs t. ex. ha piskats tills hon för att slippa mer tortyr erkände att hon begått förseelsen att hämta vatten åt sin sjuka mor trots att det var sabbat. En annan lag föreskrev att varje man som efter mörkrets inbrott promenerade tillsammans med en kvinna, som han kunde tänkas hålla armen om, skulle bära ett tänt ljus i

ena handen. Var hon ogift, blev kavaljeren tvungen att bygga fem m stengårdsgård, och var hon gift med någon annan blev straffet dubbelt så långt, dvs. tio m. Till slut blev ön så överfull av gårdsgårdar att man ändrade straffet till förbättring av vägarna!¹⁰⁰

Åtminstone i början stod det inte heller öborna fritt att gå med i något av de andra och kanske liberalare samfund som så småningom etablerade sig på Rarotonga. I Ngatangi'ia finns än idag en liten stenbro som två män tvingades bygga på 1880-talet efter att ha lämnat sin kyrka och gått med i en konkurrerande församling.¹⁰¹

Detta foto från 1860-talet är ett av de första som visar en inhemsk missionär på Cooköarna: Sadaraka och hans hustru Aravao på Mangaia. (Okänd fotograf. Public domain, Wikimedia Commons.)

Hotet om folkutplåning

Eftersom Rarotonga hade ett tämligen isolerat läge på världskartan, liten landyta, ringa befolkning, få begärliga produkter samt dåliga hamnförhållanden, förblev denna ö länge förbisedd av handlare, valfångare och kolonialmakter. Missionärerna gjorde också vad de kunde för att hindra andra västerlänningar att slå sig ner där, men kunde inte klara detta i långa loppet.

Under 1850–51 ankrade omkring 20 handelskepp och 60 valfångstfartyg vid Rarotonga.¹⁰² En missionärshustru klagade bl. a. över att män som hade gott om pengar men ont om skrupler slog sig ner på ön. Det var förstås en förment lättjefull tillvaro i kvinnligt sällskap som lockade, precis som på Tahiti och andra mångbesjungna paradisoar. Kontakten med kyrkans och mer världsligt orienterade nykomlingar ledde inte bara till att åtskilliga aspekter av kulturen försvann eller omstöptes. Under många år verkade det dessutom som om hela folket skulle utplånas.

I århundraden hade polynesierna levt så långt ut i oceanen att de – med undantag av elephantiasis (lymfatisk filariasis) och framboesi – undsluppit Melanesiens och kontinenternas smittsamma sjukdomar mot vilka de saknade både immunitet och behandlingsmetoder.¹⁰³ Att öborna nu gick omkring i smutsiga och svettiga kläder, bodde tätt inpå varandra, fick ett mer stillasittande liv, trängdes i kyrkbänkar och söndagsskolor samt var allmänt sällskapliga, gjorde att epidemier kunde dra fram likt tsunamis.

För att nämnda några av de värsta farsoterna så härjade dysenteri åren 1831 och 1843, kikhosta 1848, påssjuka 1850, någon typ av febersjukdom 1851 och mässling 1854. Den första dysenteri-epidemin uppges under ett enda år ha resulterat i ett tusental dödsfall. Inhemska historiker har berättat att man var tvungen att bränna liken i stenbrott, eftersom det inte fanns tillräckligt med friska personer för att ombesörja begravningarna.¹⁰⁴

Man har beräknat att Rarotongas befolkning vid tidpunkten för missionärernas ankomst år 1823 uppgick till omkring 7 000. År

1848 hade den nästan minskat med två tredjedelar till 2 800 och 1867 till ca 1 870. Under ett år däremellan, 1853, avled 91 öbor, vilket med knapp marginal komprimerades genom att 92 föddes.¹⁰⁵

Missionärerna förklarade att krisen var ett straff för den tidigare tron på falska gudar. När böner om syndernas förlåtelse inte räckte, satte många sitt hopp till medicinmännen. Men dessa hade lika lite som de drabbade någon kunskap om hur de tidigare okända sjukdomarna skulle behandlas. Det är förresten troligt att flera läkekunniga och andra traditionsbärare, i synnerhet de som var gamla och skröpliga, själva dukade under i epidemierna. Av hävd ansågs vatten ha helande verkan, och många satte sig vid febertillstånd därför i lagunen eller floden.¹⁰⁶

När det gällde veneriska sjukdomar, tuberkulos, lunginflammation och spetälska var det även dåligt ställt med botemedel från läkarhåll. Att hindra smittspridningen genom isolering var inte heller lätt, ty polynesier uppfattar ensamhet som något värre än döden. Till och med i den lilla vårdinrättning som så småningom kom till samlades vänner och anhöriga både dag och natt kring de drabbade.¹⁰⁷

Mitt under de värsta farsoterna och den svåra omställningen till nya förhållningsregler kom öborna i kontakt med något annat som också varit helt okänt i det gamla Polynesien, nämligen alkohol. Tidigare hade de druckit *kava*, en icke-alkoholhaltig dryck beredd av roten från ruspepparbusken (*Piper methysticum*). Verkan är mild narkotisk, särskilt när rötterna muntuggats före blandningen med vatten (vilket fortfarande sker i Vanuatu), men den ger ingen effekt som kan jämföras med att bli redlös eller aggressiv – snarare tvärtom. Det sägs f. ö. att bara äldre män brukade dricka *kava* på Rarotonga.

Drycken var emellertid inte bara ett njutningsmedel, utan användes även mot njur- och urinvägsbesvär. I Vanuatu, Fiji, Tonga och Samoa levde bruket kvar i både profana och ceremoniella sammanhang, men försvann på Rarotonga efter kristendomens införande.

Gravar finns på var och varannan tomt, men dessa i Arorangi verkar vara bortglömda av alla utom frigående getter. (Foto: Thomas Malm, 1984.)

Det tomrum som uppstått efter kavadrickandets avskaffande fylldes mer än väl av ett gäng vita och tahitier som under en visit år 1849 glatt lärde ut hur man kunde brygga öl av apelsinjuice, något som det fanns gott om. Trots att missionärerna på alla sätt försökte stoppa det hela, blev resultatet att det bryggdes och dracks lite varstans med slagsmål, stölder och otuktsbrott som följd.¹⁰⁸

Vad värre var, öppnade den nyväckta smaken på *bush beer* en marknad för importerad sprit av varierande styrka och kvalitet. I den mån öborna hade några slantar kunde de nu göra av med dessa på dryckjom och rentav supa ihjäl sig. Problemen blev så allvarliga att det år 1901 stiftades en lag som förbjöd all alkoholförsäljning till polynesierna, medan de vita tilläts ha motbok.¹⁰⁹

Härmed var bekymren emellertid inte bortblåsta, för det förekom alltjämt olaglig ölbryggning och hembränning. Dessutom medgav lagen undantag, om det fanns "hälsoskäl". Därför uppsöktes läkar-

stationen, i synnerhet vid veckosluten, av patienter som sade sig lida av allt möjligt för vilket enda boten var en butelj rom.¹¹⁰

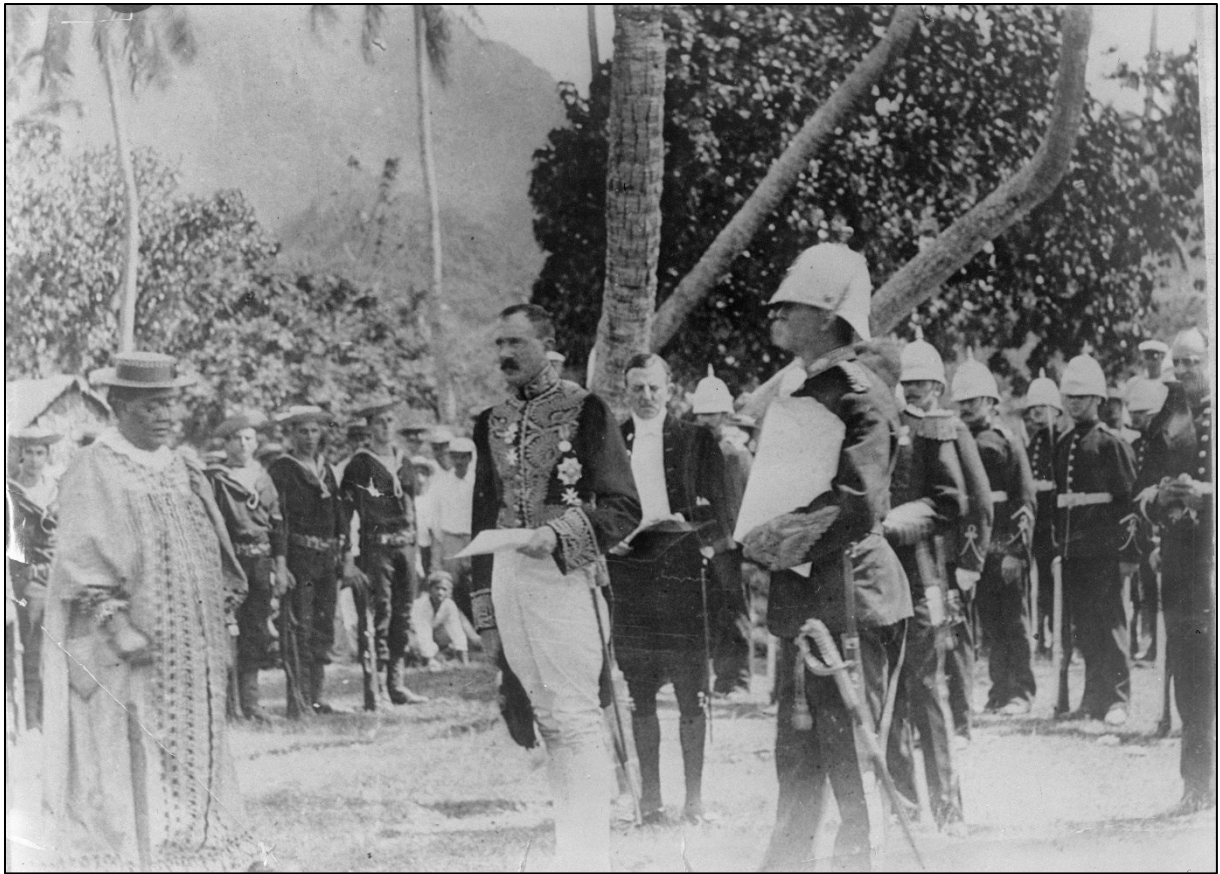
Kombinationen av alkohol och smittsamma sjukdomar kunde mycket väl ha lett till att rarotonganerna dött ut. Att så inte skedde hade flera orsaker. Den folkökning som under 1900-talet tog vid i hela Polynesien berodde till stor del på att en flockimmunitet mot epidemiska sjukdomar uppkommit, vilket förmodligen också hade att göra med att många barn med europeiskt påbrå fötts.¹¹¹ Men viktigt var förstås också läkarvetenskapens framsteg och att man företagit allmänna profylaktiska åtgärder, inte minst sedan man fått nya vaccinationsmöjligheter.

Från protektorat till självstyre

Trots sin maktposition, tillät missionärerna de traditionella härskarna att behålla det officiella styret. Detta innebar att Rarotonga var centrum för kyrklig verksamhet, men inte för någon egentlig politisk administration. Å andra sidan förutsattes alla hövdingarna vara goda kristna som hörsammade kyrkliga påbud.

De brittiska frikyrkomissionärerna varnade rarotonganerna för de katolskt lagda fransmännen, vilka gjort Tahiti till ett protektorat på 1840-talet. När hövdingarna år 1865 nåddes av rykten om franska planer på att även lägga beslag på Rarotonga bad de därför om brittiskt beskydd.¹¹² Deras begäran tillmötesgicks inte den gången, men när ryktena ånyo kom i omlopp under 1880-talet blev Nya Zeeland, som då tillhörde Storbritannien, plötsligt intresserat av Cooköarna. Detta ledde till att de år 1888 förklarades som ett brittiskt protektorat kallat *Federation of the Cook Islands*. På den tiden var det dock bara sydgruppen som ingick, så nordgruppens atoller förblev utan brittiskt beskydd.

Under protektoratstiden fick man ett eget parlament, som stiftade lagar för federationen. Varje ö hade däremot rätt att bestämma i lokala angelägenheter. Man fick även en brittisk statsrepresentant, att allmänt skolväsende, sjukhus och egna frimärken.

Guvernören för Nya Zeeland läser upp proklamationen om annektering för drottning Makea Takau Ariki (ca 1839–1911) den 7 oktober år 1900. (National Library of New Zealand, Wellington; Public domain.)

1890-talets stora tvisteämne gällde huruvida öarna skulle bli direkt förbundna med Storbritannien eller det mer närbelägna självstyrande Nya Zeeland. Vid det laget hade med den brittiska regenten Victoria som förebild fyra av Rarotongas högsta *āriki* utsetts bland kvinnor, och av dem hade Makea Takau sedan 1871 nått status av drottning. Med henne som mellanhand blev år 1900 hövdingarna övertalade till att gå med på att låta Nya Zeeland annektera Cooköarna med den något krystade motiveringen att folket var av samma blod som de nyzeeländska maorierna.¹¹³

Annekteringen kom även att omfatta atollerna i nordgruppen. Den brittiske statsrepresentanten fick nu titeln *Resident Commissioner* och blev från och med år 1915 ansvarig för en minister som utnämnts för Cooköarna. De lagar som tillkom under protektorats-

tiden gäller i huvudsak fortfarande.

Arrangemanget varade ända till 1960-talet och innebar att de traditionellt styrandes makt minskade betydligt. En nyzeeländsk tjänsteman skrev: ”Det är mig ett nöje att kunna rapportera, att såsom ett resultat av mina oförtrutna ansträngningar att tillintetgöra hövdingarnas fördärliga inflytande, så har dessa människors makt ytterligare reducerats och kan nu betraktas såsom försumbar.”¹¹⁴

Under denna period fick Cooköborna även bekymmer till följd av att administratörerna inte förstått sig på det hävdvunna landfördelningssystemet.¹¹⁵ Tilldelningen skedde nämligen hädanefter på ärftlig basis och inte som tidigare efter behov eller som belöning för visad duglighet. Dessutom kunde nu även kvinnor ärva och besitta sådan egendom. Det hela låter kanske lovvärt men komplicerades av att lagen sedan 1894 föreskrev att mark inte kunde säljas eller köpas, utan bara ärvas eller arrenderas.

Eftersom det blivit vanligt med många barn och att makarna kom från olika delar av ön eller inte ens samma ö, blev följderna av arvskiftena allt som oftast att jorden splittrades upp i utspridda ägor. Detta medförde allvarliga bekymmer när befolkningen började bli lika stor som före 1800-talets epidemier. Alla var nu angelägna om att odla grödor som kunde ge inkomst och göra det möjligt att skaffa plåttak, järnspisar, tyg, häst och vagn och andra ting som införts. Att jorduppdeleningen inte sällan skett utan att ordentliga lagfartshandlingar upprättats gav snart upphov till avundsjuka och trätor som i kombination med ännu fler delningar och utspridningar gjorde att åtskilliga tegar låg obrukade. För öbor som saknade pengar till att betala arrenden eller pendla runt bland sina odlingar, vilket var besvärligt och tidsödande utan fordon, blev det självfallet svårt att bedriva överskottsproduktion.

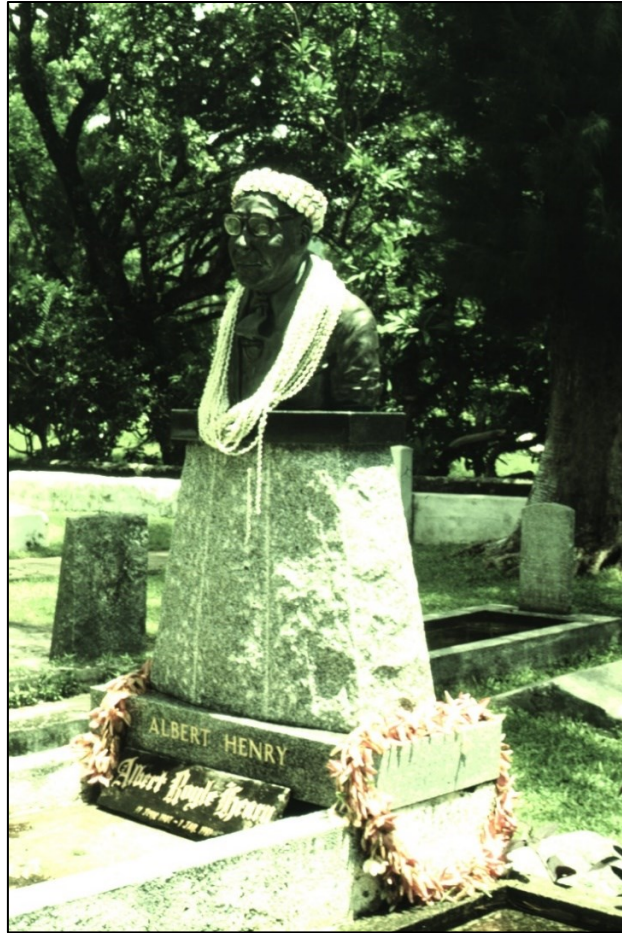
De apelsin- och bananlaster som skeppades till Nya Zeeland gav ofta inte mycket mer i intäkt än vad som i bästa fall täckte fraktkostnaderna. Situationen förvärrades när andra världskriget bröt ut och den minskade sjöfarten omöjliggjorde export av jordbruks-

produkter och hindrade import av sådant som befolkningen blivit beroende av. Resultatet blev alltför ofta att plantager försumrades och att husen förföll. Återigen täcktes de med palmlad sedan plåten rostade sönder och inte kunnat ersättas. Andra blev tomma skal av murade väggar med dåligt byggda hyddor intill.¹¹⁶

Under krigsåren väcktes runtom i Oceanien tankar på självstyre. Detta ledde till att Cooköarnas rådsförsamling från 1946 fram till mitten av 60-talet fick utökade befogenheter, och 1964 beslutades att de gamla spritrestriktionerna skulle upphävas. Den som till slut lyckades driva igenom att Cooköarna fick självstyre var Albert Henry, en skollärare från Aitutaki som studerat i Nya Zeeland. Med sitt *Cook Islands Party* vann han det allmänna valet av arkipelagens första egna regering i april 1965.

Varken riddjur eller hjul var kända på öarna. När hästen och vagnen infördes blev det därför en succé – för de som hade råd. (Foto: George R. Crummer, ca 1914. Museum of New Zealand Te Papa Tongarewa; B.027645. Public domain.)

Den glasögonprydda bysten av Albert Henry (1906–81), Cooköarnas förste regeringschef, på kyrkogården i Avarua. (Foto: Thomas Malm, 1988.)

Enligt konstitutionen av samma år blev Cooköarna självbestämmande i inrikes angelägenheter, medan Nya Zeeland fick ansvaret för utrikes- och försvarsfrågor. Vidare förband skyddsmakten sig att ge finansiellt bistånd, och alla cooköbor förblev nyzeeländska medborgare med fri rätt att vistas och arbeta i detta alltmer hägrande land.¹¹⁷

Säte för parlamentet blev Avarua på Rarotonga. För var och en av de övriga bebodda öarna utsågs en administrativ officer som blev efterföljare till kolonialtidens lokala resider. Dessutom valdes ö- och distriktsråd samt bykommittéer. Regeringschefen fick titeln *premier* – efter 1981 premiärminister – medan den brittiska monarken blev statsöverhuvud. Den starka kopplingen till Nya Zeeland gjorde dock att landet inte fick någon egen plats i FN.

Parlamentet kom att bestå av två ”hus”: det undre som var den lagstiftande församlingen med 24 medlemmar och det övre s.k. *āriki*-huset. Det senare blev gemensam organisation för de högsta hövdingarna på Rarotonga och en vardera från de övriga bebodda öarna (med undantag av Tongareva, eller Penrhyn, där hövdingaätten brutits genom peruansk slavhandel hundra år tidigare). Överhuset fick dock ingen lagstiftande makt, utan en rådgivande funktion i framför allt frågor om landrättigheter.¹¹⁸

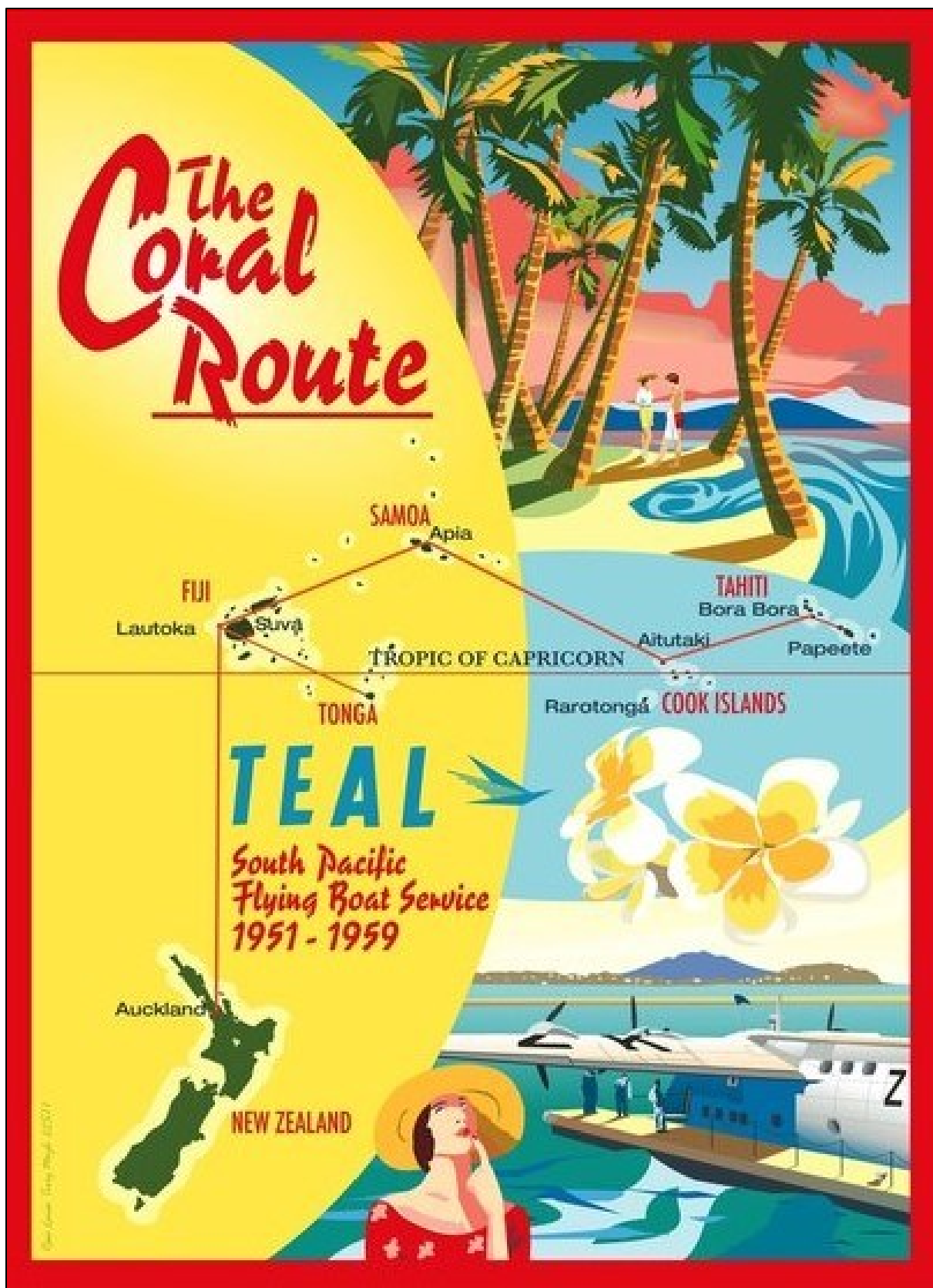
Unikt för Oceanien var att nio av de sexton hövdingarepresentanterna var kvinnor. Deras överhuvud skulle väljas årligen, och här kan nämnas att ämbetet mellan 1980 och 90 innehades av Pa Tapaeru Ariki. Genom sitt äktenskap med sir Tom Davis, som tog över regeringschefskapet efter Albert Henry, har hon gått till historien som den sannolikt enda drottning i hela världen som varit gift med en premiärminister.¹¹⁹

Förbindelser med omvärlden

Ett par fraktfartyg går i trafik mellan alla de bebodda Cooköarna, och även utländska fartyg samt långseglare kommer på besök.¹²⁰ Det som utöver fartyg, radio och tidningar främst har underlättat handeln och kontakter i övrigt är emellertid det moderna flyget.¹²¹

År 1944 byggdes ett mindre flygfält på Rarotonga och året därpå fick ön sin första flygförbindelse. På den tiden gick det bara ett tvåmotorigt propellerplan av Dakota-typ var fjortonde dag. Tre dagar tog det med ”Korallrutten” mellan Nya Zeeland och Rarotonga via Fiji, Västra Samoa och Aitutaki, där de allierade anlagt flygbaser under andra världskriget. Först 1974 invigdes den internationella flygplatsen på Rarotonga. Samma år flyttade åtminstone en tiondel av Cooköarnas befolkning till Nya Zeeland!¹²²

Via fyra bolag har Rarotonga nu direktflyg till Nya Zeeland, Australien och flera önationer. Två inrikes bolag har tät trafik till öarna i sydgruppen. Yttervärlden är inte lika avlägsen som förr.

Poster från 1950-talet. Aitutaki och Bora Bora blev viktiga knutpunkter därför att det fanns flygbaser där sedan andra världskriget (Reklammaterial. Wikimedia Commons, Public domain.)

Rarotonga på 1980-talet

Den välbalanserade människan på 1980-talet är mångkulturell, inte monokulturell. Och vi måste undvika fällan att se kultur som ett blint följande av tidigare sedvänjor som utformades för en annan tid.

– Sir Tom Davis, Rarotonga.

Befolkning

När vi talar om förändringarna och deras följder, är det viktigt att hålla i minnet att nationens samtliga invånare bebor *små* öar och därtill inte i något fall otillgängliga delar av dessa. Detta gör att de snabbt kommer i direkt kontakt med alla nymodigheter. Dessutom är befolkningen liten, varför exempelvis hastig in- och utflyttning kan åstadkomma betydande förändringar. Sådana företeelser som stöld och våldtäkter, vilka tyvärr inte är alldeles ovanliga numera, kan också direkt eller indirekt beröra en förhållandevis stor andel. Så här var den permanenta populationen på Cooköarna fördelad 1986 (i storleksordning), och för senare jämförelser skull 2021:¹²³

Öar	Landyta, km ²	Pop. 1986	Pop. 2021
Rarotonga	67	9 300	10 898
Aitutaki	18	2 400	1 782
Mangaia	52	1 530	471
Atiu	27	1 300	383
Pukapuka	5	780	444
Ma'uke	18	700	249
Penrhyn (Tongareva)	10	530	233
Miti'aro	22	300	155
Rakahanga	4	280	85
Manihiki	5	260	215
Nassau	1	110	92
Palmerston ¹²⁴	2	50	25
Takūtea/Manuae/Suwarrow ¹²⁵	1/6/0.4	0	0

Den totala folkmängden 1986 uppgick således bara till 17 540 (och 15 032 år 2021). Men det *verkliga* antalet cooköbor var väsentligt

högre, för det hade under många år pågått en ständig utvandring, främst till Nya Zeeland. Öarnas sammanlagda invånarantal var exempelvis 1976 noga räknat 18 128 och hade då minskat med 3 195 på fem år. Ytterligare tre år senare uppgavs det att mer än 20 000 polynesier från Cooköarna bodde i Nya Zeeland.¹²⁶

En väsentlig del av problematiken ligger i vad vi kan kalla "huvudösyndromet". Överallt i Oceanien finner man att huvudön – antingen den heter Rarotonga, Tahiti, Tongatapu, Viti Levu eller något annat – har blivit som en magnet för folk från de kringliggande "yttre" öarna, där det inte finns lika gott om lönearbete, affärer, bilar, barer, diskotek och andra förströelser, och inte heller avancerad sjukvård eller utbildning. I Rarotongas fall har den folkökning som något sänkar kompenserar utflyttning och *brain drain* till andra länder, bekostats genom avfolkning av de yttre öarna.

När exempelvis någon från en atoll i nordgruppen kommer till Rarotonga, öppnas en helt ny värld för vederbörande. På en atoll är man aldrig på en större landplätt än vad man kan promenera runt utan besvär, där finns inga berg och bara några få husdjur och användbara träd och örter. Det färskvatten som finns är i regel inte färskt länge, för det har uppsamlats under regn och blir snabbt unket, varför vätskan i kokosnötterna är ett bättre alternativ för att släcka törsten. Nöjen och åstundade ting utifrån är det ont om, maten är enformig, det finns få möjligheter att tjäna pengar och besök från yttervärlden är få. Där har kort sagt blivit dödstrist.

På Rarotonga, som är den enda verkliga bergsön och den mest västerländskt präglade i hela arkipelagen, råder raka motsatsen till dessa förhållanden. Inte ens på de närmaste öarna i sydgruppen vilka är upplyfta atoller eller vad som med ett polynesiskt ord kallas *makatea*, finns mycket som kan mäta sig med detta. Att många vill ta del av allt det för dem fantastiska som finns på Rarotonga är därför fullt begripligt, och i regel blir de så fängslade av tillvaron där att de sedan inte vill flytta tillbaka till sina hemöar.

Kruxet är förstås var någonstans de ska bo och hur de ska livnära sig. Av öbor som inte utnyttjar allt sitt land kan de möjligtvis arren-

Atollerna består av sand- och palmtäckta holmar på ett ringrev av korall – en stark kontrast till frodiga bergsöar som Rarotonga. (Foto: Thomas Malm, 1988.)

dera en jordlott. Kanske kan de också bygga ett hus eller hyra ett som annars står tomt därför att ägarna flyttat utomlands. För att ha råd med omkostnaderna måste de söka anställning eller förlita sig på barn som kan försörja dem. Någon vidare inkomst från den mark de eventuellt har på sina hemöar kan de inte räkna med, och inte kan de pendla dit för att proviantera i odlingarna. Budgeten på Rarotonga kan i alla händelser inte täckas enbart med sådana intäkter.

Priset för att bo på Rarotonga kan bli att leva på existensminimum. Alltså utvandrar någon i familjen, företrädesvis till Nya Zeeland, där inkomstmöjligheterna är bättre och stadslivet lockande. Från det att denna emigrant blivit blomsterbekransad vid avfärden dröjer det sedan inte så länge förrän ytterligare en släkting ska välkomnas från hemön och i enlighet med traditionell gästfrihet flyttar in på obestämd tid.

Det bor idag så många människor från de andra öarna på Rarotonga att begreppet "rarotongan" börjat komma ur modet. Därför säger man numera hellre *Māori* eller *Cook Islander*. För vad ska man annars kalla barnen till en man från Aitutaki och en kvinna från Mangaia, som bor med föräldrarna på Rarotonga? Födelseort är en sak, rötter en annan.

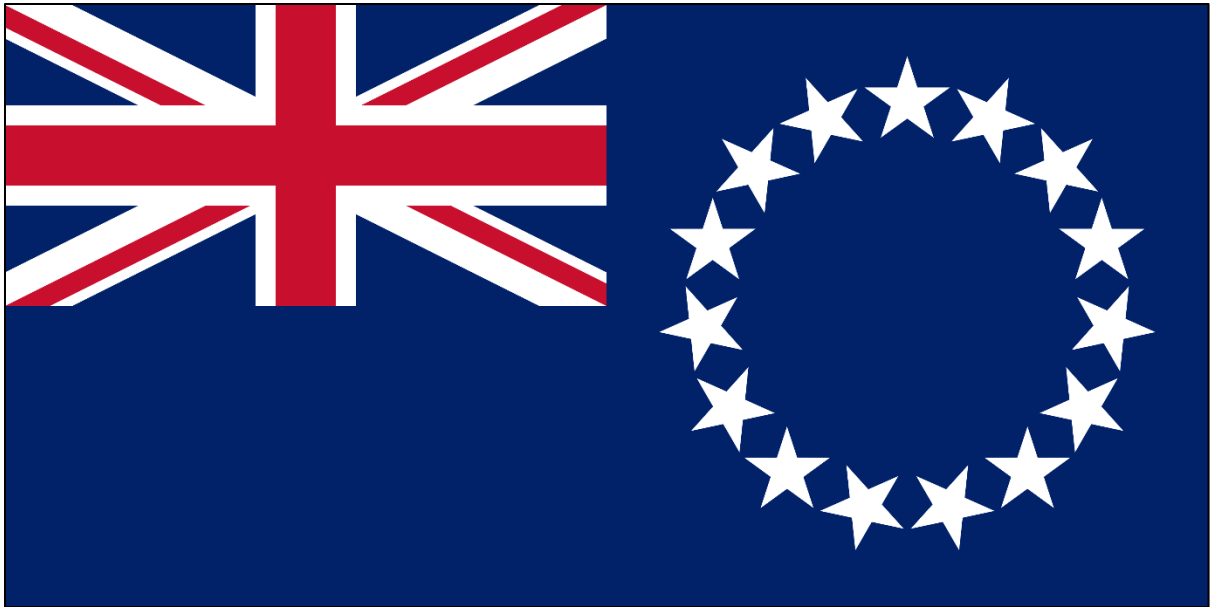
Tidigare decenniernas upptagenhet bland administratörer, reseskildrare och antropologer med klassificering i kategorier av "rasrenhet" har av flera skäl inte manat till efterföljd.¹²⁷ Låt oss därför nöja oss med att av officiell statistik dra slutsatsen att den övervägande delen av Cooköarnas befolkning, omkring 95 procent, efter 200 år av samröre med människor från de mest skilda håll, är av polynesisk och delvis polynesisk härstamning.¹²⁸

Av de resterande fem procenten är majoriteten vita, främst från Nya Zeeland men även andra länder. Under min tid på Rarotonga var vi t. ex. fem svenskar där, men jag fick också bekanta från Australien, USA, Kanada, Polen, Schweiz, Tyskland, Fiji, Tahiti, Filippinerna och Bhutan. En klar skillnad jämfört med Sällskapsöarna är den ringa andelen kineser, bara något tiotal i hela ögruppen. Flertalet icke-polynesier har kommit för att jobba inom sjukvård, utbildning, affärsverksamhet eller verka inom något religiöst samfund. Inte så få har också gift sig med någon från öarna.

Språket

Bibelöversättningen gjorde att rarotonganska blev riksspråk vid sidan av engelska.¹²⁹ Alltjämt talas emellertid flera dialekter eller språk på de andra öarna (varav det mest unika är det på Pukapuka och Nassau). Många behärskar därför ytterligare ett lokalt tungomål. De två radiostationerna har utsändningar på rarotonganska, men engelska dominerar och detsamma gäller dagstidningen *Cook Islands News*.

Efterhand som öborna kommit i kontakt med nya begrepp, föremål och sedvänjor har språket genomgått fem tydliga förändringar:

Om inte alla landets medborgare har samma modersmål, har de i varje fall flaggan gemensam. Den formgavs av premiärministern Tom Davis, som lät ringen av stjärnor symbolisera enheten mellan de 15 öarna. (Open Clip Art.)

1. Vissa ord har lånats in i oförändrat skick, nästan enbart från engelskan. Ofta hör man t. ex. de engelska räkneorden i stället för de inhemska, om inte annat därför att det går fortare att säga *eleven* än *ta'i-nga'uru-mā-ta'i*.
2. Många främmande ord och personnamn har stöpts om så att de klingar mer polynesiskt, vilket innebär att de slutar med en vokal och att två konsonanter aldrig möts (det inhemska *ng* är nasalt och ses som en konsonant). *Piā/beer*, *tīpunu/teaspoon*, *Bibilia/Bible*, *Pēperuare/February*, *Vairare/Friday* och *Makereta/Margaret* är några exempel, liksom *Kūki 'Āirani* för *Cook Islands*.
3. Fullständigt rarotonganska benämningar har också uppfunnits för nymodigheter. En sådan är *pa'irere*, "flygande skepp", vilket förstas syftar på flygplan.
4. I takt med att gamla sedvänjor, muntliga traditioner och redskap försvunnit har även med dessa förknippade ord och begrepp fallit i glömska.
5. Efter att bara ha talats har rarotonganska blivit ett skriftspråk med fastlagda stavningsregler som lärs ut i skolorna.

Vid min tid på öarna var den enda ordboken över språket ofullbordad och postumt utgiven.¹³⁰ Tryckt litteratur rörde sig mest om religiösa skrifter och några få kortare böcker om legender och lokal historia. Anledningen var självfallet att en utgivning svårigen kunde bli lönsam med en så ringa potentiell läsekrets. Ansatser fanns visserligen att ge ut böcker med parallell text på engelska och rarotonganska, men nackdelen blev då att innehållet måste begränsas starkt för att hålla nere sidantal och pris.¹³¹

Eftersom alla cooköbor lär sig engelska i skolan, kommer den som flyttar dit och gifter sig med någon av dem sannolikt alltid att tala sämre rarotonganska än den äkta hälften talar engelska. Konsekvensen blir att man under sådana förhållanden främst, kanske enbart, använder engelska i hemmet. Dessutom blir familjens livsstil ofta därefter, om låt oss säga den icke-polynesiska partnern vill att man ska passa tider, ser arbete i egen takt som "lathet", använder lönen enbart till sin kärnfamilj, föredrar västerländsk mat, inte vill dela huset med den andras släktingar osv.

Det dröjde innan jag insåg att begreppet *half-caste*, "halvblod", inte uppfattades som stötande. Flera jag lärde känna använde det om sig själva och gav intryck av att smälta in i både polynesiska och västerländsk kultur. Många med halvt eller mindre polynesiskt påbrå har nått höga positioner, kanske just därför att de var uppväxta med två tänkesätt men också haft uppmuntran och ekonomiskt stöd hemifrån för att studera. Bland annat har detta gällt tre av de hittills fyra regeringscheferna.¹³²

Men det händer också att barn från etniska blandäktenskap får en tämligen ensidig anglosaxisk uppfostran och livssyn. Mina vänner med sådan bakgrund talade ofta enbart engelska och tyckte det lät konstigt eller rentav löjligt om de talade rarotonganska trots att de förstod det mesta av vad som sades. En del av dem visade klart att de såg ner på polynesierna och ökulturen. De kunde t. ex. betona att de genom sitt europeiska påbrå var duktiga arbetare och "*not one of those lazy Maoris*".

Jag läste i en studie rörande blandäktenskap mellan nyzeeländska

Sir Tom Davis (1917–2007), alias Pa Tuterangi Ariki, premiärminister 1978–87, var en mångsidig man av brittisk-polynesisisk härstamning: läkare, politiker, författare, konstnär, kompositör, uppfinnare, kanotkonstruktör, långseglare samt forskare i polar- och rymdmedicin! (Public domain, Wikimedia Commons).

maorier och vita att barn inom samma hushåll, beroende på sina känslor och den attityd de råkar möta i samhället, kan identifiera sig med olika grupper: maorier eller *pakeha* (vita).¹³³ Detta kan nog fungera i Nya Zeeland, som är ett stort land med många etniska och sociala schatteringar. Men på lilla Rarotonga känner alla till varandras lokala familjebakgrund. En öbo kan därför knappast bli betraktad som "vit" så länge de polynesiska dragen gör sig påminda. Om vederbörande å andra sidan inte använder majoritetens huvudspråk och dessutom ser ner på dess kultur i övrigt, blir det svårt att passa in i den gruppen, och den egna mellan-kategorin är en utspridd minoritet.

Denna vilshenhet, som jag inte kunde undgå att lägga märke till i

mitt umgänge med öborna, innebar inte nödvändigtvis någon sorts psykosocial spärr. Men gång på gång påmindes jag om den, och över huvud taget tar engelskan över mer och mer i vardagen – särskilt bland ungdomarna. Säkerligen är detta en bidragande orsak till flytten utomlands.

Politiska, sociala och religiösa förhållanden

Eftersom inflyttningen till Rarotonga från andra öar varit omfattande och rarotonganerna själva har flyttat från det ena området till det andra sedan fredliga förhållanden etablerats och man genom arv fått utspridda ägor, har de neutrala zonerna mellan stamområdena befolkats. På sina håll har även stamindelningen minskat i betydelse, något som i synnerhet gäller distriktet Te Au O Tonga där flertalet av invånarna är från andra öar.

Personer av hög börd är fortfarande aktade, men hövdingarna har som nämnts bara en rådgivande funktion i parlamentet och den verkliga makten finns i stället hos folkvalda politiker och andra samhällsfunktionärer. De juridiska och lagövervakande åtgärderna ombesörjs av advokaterna, domstolsväsendet och polisen.

Kau ta'unga, gruppen av lärda inom olika specialområden, finns också kvar och har sin starkaste ställning inom folkmedicinen. På 1950-talet uppgavs de s. k. "häxdoktorerna" alltjämt vara ett av de besvärligaste hinder som den moderna sjukvården hade att konfrontera.¹³⁴ Det förekom t. o. m. att man bötfällde eller fängslade dem.

Medicinalstyrelsen hade dock i viss mån själv bidragit till de traditionella botarnas framgång såtillvida att sjukhuset uppförts på Koutu-platån ovan Tuoro, även kallad "Svarta klippan". Som alla visste var den platsen av gammal hävd helig, och dessutom sades det spöka där. De dödas andar ansågs nämligen ta ett sista farväl av hemön därifrån, och en del höll sig kvar. Hellre än att låta sig läggas in nära ett så kusligt ställe vände man sig till någon traditionellt läkekunnig. Samtida läkare förnekar väl inte att lokal

Vid Tuoro, känd som "Black Rock", är det trots ett gammalt tabu numera populärt att bada – men bara på dagarna. (Foto: Thomas Malm, 1983.)

kunskap kan ha potentiellt värde för den medicinska vetenskapen, men problemet kvarstår. Öborna vänder sig alltså ofta till någon *ta'unga*, och effekterna råder det delade meningar om.

Alla cooköbor får annars gratis behandling på sjukhus och polikliniker. Dessutom ges barnen fri tandvård. Utöver de av staten anställda läkarna finns även privatpraktiserande. Man har obligatorisk skolgång för barn mellan sex och 15 år. Skolorna drivs av staten samt romersk-katolska kyrkan och sjundedagsadventisterna. Totalt finns ett trettiotal läroanstalter på öarna, och väl värt att notera är att undervisningen har inslag rörande inhemsk kultur. Högre utbildning inhämtas företrädesvis i Nya Zeeland, men även i Fiji och Samoa.

Sedan länge gifter man sig enligt kristet mönster eller är ibland "sambos" trots att det senare inte är allmänt accepterat. Hushållen kan förefalla vara av kärnfamiljstyp, men banden till den utvidgade

familjen (*kopu tāngata*) är starka. I ekonomiskt hänseende är det i denna större gemenskap grunden finns för överlevnad. Polynesiska enpersonshushåll existerar knappast, för även hos änkor eller änkelingar vars barn lämnat boet finner man i regel yngre släktingar som flyttat in och hjälper till med det mesta.

Ungefär hälften av Cooköarnas befolkning har länge varit under 15 år.¹³⁵ En av mina grannfamiljer på Rarotonga hade 15 barn, vilket inte var vanligt men å andra sidan inte särskilt uppseendeväckande heller. I sammanhanget kan tilläggas att man använder familjenamn efter anglosaxiskt mönster, medan man tidigare bara hade "förnamn" kombinerade med titlar. Resultatet har blivit att man ibland möter personer med samma för- och efternamn, t. ex. författaren Kauraka Kauraka och politikern Tangaroa Tangaroa.

En kvinna som får barn innan hon gift sig blir sällan socialt stigmatiserad. Det finns alltid vänner och släktingar som gärna tar hand om den nyfödda, tillfälligt eller permanent, om hon inte själv har möjlighet. Inga barn blir heller betraktade som "oäkta". Detta är i linje med en ursprunglig uppfattning och har förmodligen till ringa del sin grund i att man på senare år har börjat strunta i kyrkans befästa moralregler.¹³⁶

Nu som förr är det vanligt att överta eller "låna" andras barn och därefter betrakta dem som sina egna.¹³⁷ Det är inte bara så att ett par med många barn kan dela med sig av dem, utan den som av någon anledning trivs bättre i ett annat hushåll kan flytta dit och snarare adoptera föräldrar än vice versa. Att vara vuxen är inte heller något hinder för att få extra föräldrar, vilket jag vet av erfarenhet eftersom jag blev betraktad som son i huset av ett gift par.

Närmast otänkbart är däremot att inte tillhöra ett religiöst samfund. Före missionsepoken var de religiösa föreställningarna gemensamma för alla, även om gudarna var många, men numera konkurrerar flera kyrkor om själarna och sår splittring. Alla kristna helgdagar högtidlighålls. Vilken trosinriktning man än tillhör är en dag i veckan – lördagen eller söndagen – för flertalet ägnad det andliga och förutom hotellen håller då allt annat än kyrkorna stängt.

Rongo Story och hennes man Peter blev som min mamma och pappa på Rarotongaa. De betydde mycket för folkmusiken genom att dokumentera den i sin inspelningsstudio, som var Cooköarnas första privata. (Foto: Peter Story, 1986. Thomas Malms arkiv.)

Det är inte alldeles sant att de gamla trosföreställningarna är bortglömda, ty respekten för förfallna och överväxta kultplatser samt tron på spöken och gengångare (*tūpāpaku*) lever kvar.¹³⁸ Men kristendomen är som sagt väl befäst.

Tre fjärdedelar av Cooköarnas befolkning tillhör den längst etablerade kyrkan, *Cook Islands Christian Church* (CICC). Omkring 12 procent är romerska katoliker och de övriga 13 omfattar sjundedagsadventister, mormoner och mindre kristna kongregationer.¹³⁹

Av dessa samfund är så klart det största också mest inflytelserikt, vilket i förbigående sagt inte hindrade att texten till Cooköarnas nationalsång skrevs av "drottning" Pa Ariki, som bekände sig till Bahá'í-tron. Ett litet fåtal inflyttade har annan trosbekännelse.

Församlingarna är var och en indelade i fyra sektioner, vilka turas om att se efter kyrkan och prästen. Alla familjer bidrar varje månad med en viss summa till kyrkofonden. Prästen får en del i grundlön samt extra bistånd från den sektion som ansvarar för honom vid tillfället. Under högmässan läser man upp hur mycket han erhållit, till ära eller skam för de ansvariga.

Pastorn inom CICC har fortfarande visa övervakande uppgifter, även om strängheten inte kan mäta sig med den på "de blå lagarnas" tid. Om exempelvis ungdomarna ställer till otyg och skämmer ut församlingen, till följd av att de hängt på barer och diskotek i stället för att uppfylla sina plikter, träder pastorn ofta in med förmaningar. Om han visar sig oförmögen att ombesörja detta, kan det hända att församlingen blir så missnöjd att den hädanefter ger honom föga ekonomiskt understöd. Att tvinga honom att byta pastorat är dock svårt, och därför ser man helst att han inte är från trakten och allra helst inte ens från ön. Då är nämligen sannolikheten störst att han inte har något land att odla. Utan jord och nämnvärt bistånd kan han inte klara sitt uppehälle och har därför inget annat val än att byta församling.

"Han" har jag skrivit här därför att det ännu inte finns några kvinnor som prästvigts. Det betyder visst inte att kvinnan "tiger i församlingen" – tvärtom kan hon ha mycket betydelsefulla kompletterande uppgifter – men, som sagt, prästämbetet är förbehållet män.

Penningekonomin

De största ekonomiska förändringarna jämfört med äldre tider är att hövdingarna förlorat sin tribut rätt och att samhället blivit inrik-

För kyrkor liksom andra byggnader gäller att ingen får vara högre än en kokospalm. Ziona Tapu tillhör CICC och uppfördes i Avarua år 1853. (Foto: Tom Ackroyd, 2023. Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International License.)

tat på överskottsproduktion och penninghushållning. Lönearbete har medfört en mer individuell arbetsform och att familjen följaktligen har mist en del av sin ursprungliga ekonomiska funktion. Men lönearbete ger ju inte större möjligheter till självständigt val av arbetsrytm och de som inte riktigt anammat de vitas vurm för jäkt och tidsdisciplin beskylls alltsomoftast för att vara lata.

Öbornas påstådda lättja och sorglöshet är en av anledningarna till att flera höga poster innehas av vita, vilka inte sällan tjänar mycket efter lokala begrepp. I åtskilliga fall rör det sig om läkare och andra med speciell kompetens som saknas bland lokalbefolkningen, men på senare år har det väckts debatt om hur det även kan komma sig att *expats* fått jobb som någon cooköbo skulle kunna sköta lika bra. Motsvarande undrar man förresten på många håll i Oceanien. Riktigt hätskt blev det på Tahiti, där polisen 1983 tog till tårgas mot polynesiska hotellanställda som krävde att få lika mycket betalt som fransmän – för samma arbete.¹⁴⁰

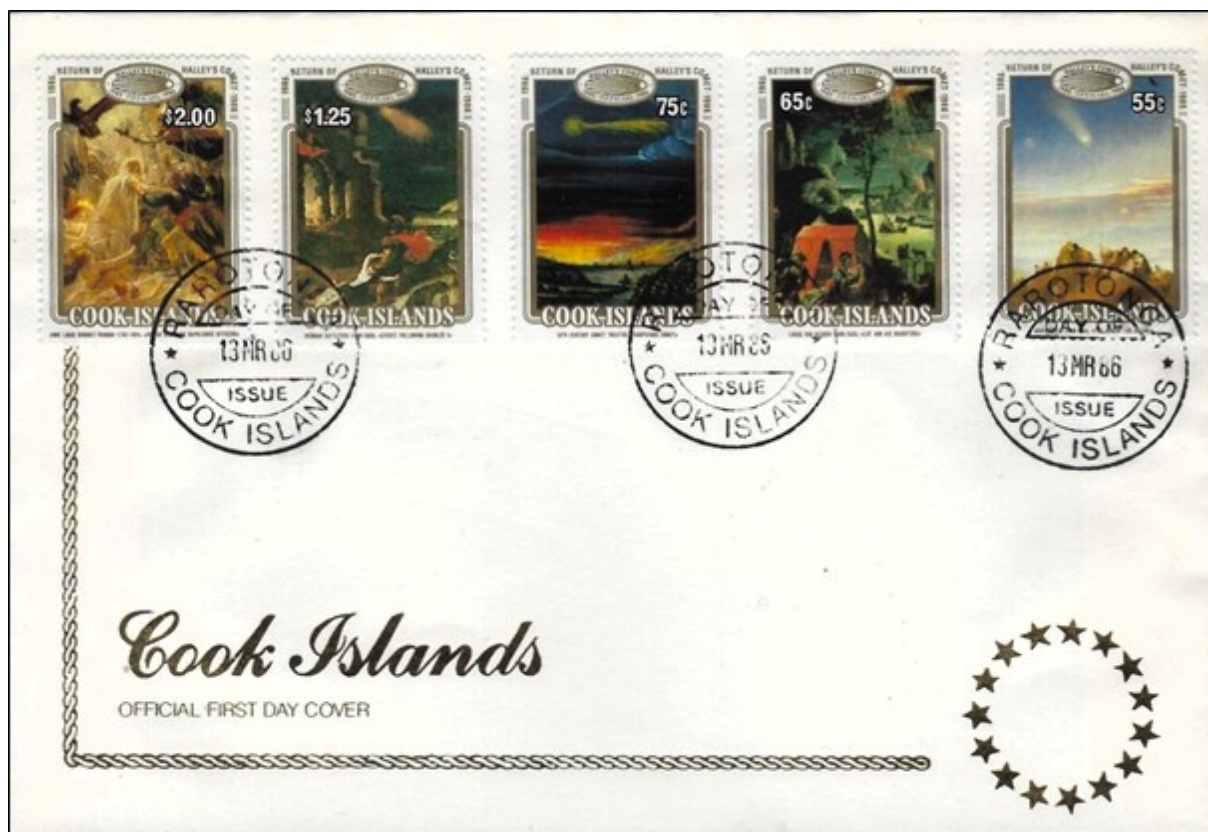
För att övergå till hur handelsbalansen fungerar, kan man enklast säga: det gör den inte. Uppenbart är i alla fall att cooköborna lever långt över sina tillgångar, för importen är fem gånger så stor som exporten och enbart matimporten är större än all export!¹⁴¹

Nya Zeeland tillåter tullfritt införande av kläder tillverkade på Cooköarna, och två små fabriker på Rarotonga står nu för hälften av exportintäkterna. Näst största andelen utgörs av frukt och grönsaker. Men till följd av att ägorna blivit starkt uppdelade och utspridda är jordbruket inte särskilt effektivt. Fraktmöjligheterna till Nya Zeeland och god marknadsföring där är inte heller de bästa.

Landets små exportmöjligheter framgår även av utgivandet av praktfrimärken, inte bara för Cooköarna som nation utan dessutom Aitutaki och lilla Penrhyn. De köps av filatelister världen runt men används sällan eller aldrig för korrespondens och har ofta inte ens motiv med anknytning till öarna.

Vad som framför allt får det hela att gå runt på nationell nivå är biståndet, som få har insyn i men som alla kan ana livnär en politisk elit samt anställda på diverse regeringskontor. Omvänt har de styrande liten insyn i vad som sänds hem av utvandrare släktingar i form av pengar och alla möjliga slags produkter. Självt jag t. ex. för första gången i mitt liv Kentucky Fried Chicken på Rarotonga, fastän där inte fanns någon KFC-restaurang. Vänner till mig fick nämligen då och då *family buckets* hemsända från en utflyttad son i Auckland vars kompisar var vänliga nog att kånka med sig detta extra bagage. Efter mitt år på Rarotonga lanserades en akronym för denna nya ekonomi: MIRAB. Det står för migration, *remittances* (pengaförsändelser), *aid* (bistånd) och byråkrati.¹⁴²

Den som ser hur bördigt Rarotonga är och hur rik undervattensfaunan är tror lätt att öborna lever gott på inhemsk mat även om landet är fattigt på pengar. Cooköarna har emellertid i årtal bara täckt halva sitt födobebehov genom lokal produktion.¹⁴³ Det finns odlingar som växer igen och mängder av frukt som ruttnar bort medan papayaträden närmast växer som ogräs. Ändå är det lokalproducerade som säljs förvånansvärt dyrt. Enligt en guideboksför-

Förstadagsbrev som uppmärksammar återkomsten av Halleys komet, 1986. (Wikimedia Commons.)

fattare kostar grönsaker t. o. m. fem gånger mer än i Australien!¹⁴⁴

Från egna och vänners odlingar kan de flesta få frukt, rotfrukter och grönsaker, så man skulle inte förvänta sig att den delen av kostcirkeln kräver så värst stora utlägg. I snabbköp och minsta handelsbod säljs dock konserverad frukt och importerad juice, trots att det produceras utmärkt juice på ön. Inte ens importerad kokosmjölk på burk saknas, fastän palmer växer överallt.

Om möjligt ännu mer förvånande är att det ingenstans regelbundet säljs färsk fisk eller skaldjur. På den lilla marknadsplatsen saluförs sådant bara ibland. Däremot tillhandahåller alla livsmedelsaffärer makrill, sardiner, tonfisk och oxkött på burk, liksom konserverad spaghetti – allt importerat till stor kostnad. Denna brist på utbud av *seafood* beror inte på att öborna fiskar ivrigt för husbehov. Visst finns det de som gör det, men de är jämförelsevis få och delar i

regel genast med sig av överflödet till de närmaste släktingarna och vännerna. För majoriteten av befolkningen blir det därför mest konserver som gäller.

Den faktor som betytt mest för möjligheterna att få lönearbete är turismen, som kommit i gång sedan Rarotonga fick sin internationella flygplats och sitt första större hotell på 70-talet. Sektorn livnär nu, direkt eller indirekt, många hotell- och restauranganställda, taxichaufförer, gästhusägare, souvenir tillverkare osv. Och inkomsterna omsätts snabbt i konsumtion.

Det totala antalet turister år 1980 var drygt 21 000.¹⁴⁵ På immigrationskontoret räknade man 1988 med siffran 36 000. Det finns visserligen betydligt högre siffror än så på andra håll i Oceanien. Närmast till hands ligger att jämföra med Franska Polynesien som har vid pass tre gånger så många besökare, men där är å andra sidan både öarna och lokalbefolkningen också större.

På Cooköarna har myndigheterna beslutat att ha ”kontrollerad turism”, vilket innebär att alla måste kunna uppvisa en bekräftad rumsbokning, att tillståndsgivningen för turistflyg begränsas och att anläggningar inte får störa landskapsbilden genom att vara högre än en kokospalm. Än så länge är det bara kyrkorna som närmar sig det måttet.

Även om man kanske inte kan härleda så värst många kulturella förändringar enbart till turismen, kan den på flera sätt sägas förstärka redan rådande tendenser. Många på de yttre öarna, där det med undantag av Aitutaki nästan inte finns någon besöksnäring alls, har lockats till Rarotonga p.g.a. de förväntade inkomstmöjligheterna.

Materialiserade nymodigheter

Tämligen snabbt efter det att de första européerna anlände med knivar och yxor av metall i lasten och med Bibeln som rättesnöre försvann eller förändrades på gott och ont det mesta av den materi-

ella kulturen. Praktiskt taget alla föremål som används numera är importerade eller tillverkade efter västerländsk modell. De väsentligaste undantagen är utriggarkanoterna, som alltjämt kan ses här och var längs stränderna, mattor och solfjädrar flätade av skruvpalmsblad samt jordugnen (*umu*), även om den senare till vardags har ersatts av gasspis. Kokoskrapan (*kana 'akari*) finns i varje hushåll, men har numera blad av metall.

Några lägenheter existerar inte på Rarotonga, utan alla bor i hus som i allmänhet är av bungalowmodell i en våning och med tak av korrugerad plåt. Typen av bostad är en väsentlig förändring inte bara för öborna utan också iögonfallande för turister som hoppats finna pittoreska byar med hyddor i stil med vad man alltjämt kan se på landsbygden i Samoa och Fiji. Därför kan det vara värt att kommentera uppfattningen att de gammaldags hyddorna hade tak som höll länge samt var svalare, mer estetiskt tilltalande och billigare än moderna hus.¹⁴⁶

Frakt- och fiskebåtar i Avatiu hamn på Rarotonga. (Foto: Diana Sosaia, 1984. Thomas Malms arkiv.)

Även om de nutida husen inte passar ihop med drömmen om paradislivet så överväger fördelarna. Det är riktigt att ett tak av pandanus- eller skruvpalmsblad kan hålla i 15 år, men nu råkar det vara rätt ont om sådana träd på Rarotonga och därför använde man i stället *kikau*, blad från kokospalmen. Ett sådant tak håller bara tre till fyra år och en stomme av hibiskuskäppar sällan mer än tio.¹⁴⁷ Att bygga nytt hus med så korta intervall innebär många arbetstimmar, och tid liksom material kostar pengar även här – om inte annat så i form av mat som arbetsstyrkan kräver.

Hyddor med öppna väggar må vara bekväma bostäder i Samoas varmare klimat, men passar inte alls på Rarotonga där det kan bli ganska svalt om nätterna. Därför hade hyddan här en vägg av uppresta käppar, vilket dock gjorde den till ett lätt offer för orkaner. När öfolket nu en gång för alla vant sig vid moderna ting, installerat elektricitet, köpt spisar, hängt upp fotografier på väggarna osv. är ett hus av mer bastant västerländsk typ att föredra. Man ska emellertid inte bortse ifrån att detta också har med status att göra.

Tillsammans med sin dåvarande hustru berättade läkaren (och sedermera premiärministern) Tom Davis på 1950-talet att de traditionella boningar som då ännu fanns på Rarotonga var direkt ohälsosamma.¹⁴⁸ Käpparna av *'au*, lindhibiskus, infekterades nämligen av småkryp, vars avfallsprodukter bildade ett ständigt kringsvävande dammoln, och under den svalare årstiden var hyddorna otäckt kalla, mörka och fuktiga. De bildade därför grogrund för allsköns bakterier och mögel.

En annan åtgärd blev att anordna *tutaka* två gånger årligen. Då besöker miljö- och hälsoskyddsinspektörer varje hem för att kontrollera att det inte ligger vattensamlade burkar och annan bråte på tomterna som exempelvis smittbärande mygg kan fortplanta sig i.

Någon basttygstillverkning förekommer inte längre.¹⁴⁹ Alla bär kläder av lätt vävt tyg, vilket är både mer praktiskt och hygieniskt än de olidligt varma plagg som 1800-talets missionärer hade förklarat att alla måste ha på sig för att vara goda kristna. I männens fall rör det sig till vardags om samma klädsel som bärs i Sverige som-

Tere, Maru och Mary, tre glada arbetskamrater vid Rarotonga Marine Zoo i typisk vardagsklädsel. I bakgrunden skimtar en fågelbur med tak av flätade kokospalmsblad. (Foto: Thomas Malm, 1984.)

martid. Kvinnorna har kjol och blus, Mother Hubbardklänning (känd som *mumu* efter den hawaiianska benämningen *mu'umu'u*) alternativt *pāreu*, dvs. ett tygskynke som sveps kring kroppen och knyts kring halsen eller över bysten. Män i höftskynke syns däremot aldrig offentligt (till skillnad från i Fiji, Tonga och Samoa), men tar inte sällan sådant på sig som nattdräkt. Den allra vanligaste fotbeklädningen är flip-flops eller sportskor. Vid festliga och

högtidliga tillfällen är det finklädslor som gäller, och kvinnorna iför sig flätade vidbrättade hattar av *rito*, pandanusbladens blekta fibrer. Barnen klär sig som de vuxna, med förbehållet att skoluniform är obligatorisk. De flesta öbor är också på gammalt polynesiskt manér förtjusta i att ha blommor i håret eller som kransar (*'ei*) kring halsen. Skjortorna och klänningarna har oftast blomliga eller brokiga mönster, motsvarande Hawai'is *aloha wear*.

Med tanke på hur otaliga söderhavsriktade resebyråaffischer och skivomslag utformats, är det inte förvånande att en och annan besökare förväntar sig att se kvinnor i bastkjolar vippa fram mellan palmerna. Det lystmätet tillfredsställs i dansshower och festivaler, men har aldrig varit en del av de vardagliga synintrycken på vare sig Rarotonga, Tahiti eller Hawai'i.

Det fanns visserligen en sorts fiberkiltar (*pāreu kiri'au*) på Rarotonga, men infärgningen och bysthållarna av kokosnötsskal eller flätade pandanusblad är resultat av dansteamens strävan under 1900-talet att överträffa varandra i tävlingar och tillmötesgå turisternas förväntningar.¹⁵⁰ Numera ses detta dock även av lokalbefolkningen som en självklar del i danstraditionerna, och både män och kvinnor står i det sammanhanget med bastkjolar i de mest fantasifulla versioner, prydda med pärlmor, frön och snäckor. Skillnaden är bara att männens är kortare. Basten är strimlor av den ljusa innerbarken från lindhibiskus.

Trummor av olika slag har emellertid gamla anor, och dem trakterar männen fortfarande med bravur. I övrigt är det gitarr och ukulele som hörs, och även här finns verkliga virtuoser. Ukulelen, den lilla fyrsträngade och ursprungligen portugisiska gitarren (*braguinha*), spelas över hela Oceanien och är mest känd från Hawai'i dit den kom på 1800-talet.¹⁵¹ Av den har cooköborna gjort en egen version (*ukarere*) där klanglådan består av en halv kokosnöt med en målad skiva över och har försetts med en trähals och några få greppband samt strängar av fisklina (se bilden på s. 75).

I äldre tider kände polynesierna inte till hjulet, men nu är det gott om bilar, cyklar, skotrar och tyngre motorcyklar på Rarotonga. Tra-

Den väldoftande tiare maori (Gardenia taitensis) är Cooköarnas mest älskade blomma. Seden att pryda håret med den har överlevt genom århundraden av förändringar i övrigt. (Foto: Thomas Malm, 1988.)

fikolyckor, ibland med dödlig utgång, förekommer och har vanligtvis fylleri som orsak. Många hushåll har bilar, gärna med ett lastflak på vilket familjemedlemmar och andra gärna tränger ihop sig bland fruktkorgar och griskultingar, men ännu fler har skotrar.

På 1950-talet var hästdragna vagnar alltså en vanlig syn.¹⁵² Nu är de nästan försvunna och hästarna är inte mycket mer än levande leksaker. Det gäller dock att ta väl hand om de få som finns, för ingen veterinär har fast praktik på ön och möjlighet att konsultera en besökande sådan ges bara några få gånger per år.

Det stora problemet med modernare fordon är rost, som går hårt åt både cykelramar och plåtkarosser i det fuktiga klimatet. Öbor på cykel ser man inte mycket av, men däremot turister. Frappande är att flera av de som vill se sig om trampar fram på plast-

cyklar av det svenska märket "Itera". Förklaringen är att värm-länningen David Norgren, som bott på ön sedan 1981, insåg hur floppen därhemma skulle kunna vändas till succé på Rarotonga. Han importerade ett femtiotal som han hyr ut via hotellen. Själv kör han omkring i en gul bil med rostfri plastkaross, postbilen känd som "Tjorven", när han inte står i sin lilla verkstad, där han tillverkar skyltar för rörmokeribranschen i Sverige. Det senaste jag hörde var att fraktkostnaderna gjort att han i stället skulle trycka brevpapper för lokalt bruk.¹⁵³

Beteende och rekreation

Ända sedan upptäcktstiden har det diskuterats hur det kommer sig att polynesierna har så skiftande utseende. Förklaringar har sökts i forntida utvandringar från de mest skilda håll i världen.¹⁵⁴ Det faller utom ramarna för detta arbete att diskutera frågan om härstamning.¹⁵⁵ En sak är i varje fall säker, och det är att de senaste två hundra åren av kontakter med yttervärlden har resulterat i att så många har utländskt påbrå av skilda slag att det är stört omöjligt att säga hur en typisk nutida cooköbo ser ut.

Man behöver emellertid inte bläddra länge i äldre reseskildringar för att känna igen folket i fråga om läggning och beteende. Sådant varierar självfallet från person till person, här som överallt, men utan att nu hemfalla åt stereotypifierande beskrivningar kan det polynesiska trots alla förändringar i övrigt komma till starkt uttryck, allra mest i sammanhållningen inom den utvidgade familjen. Det polynesiska arvet märks också på sätt som öborna kanske själva inte tänker på som så speciella.

Kroppsspråket hör till det som jag genast slogs av på min första söderhavsö, Tahiti. Det är precis det samma på Rarotonga sånär som på att tahitiern kysser på bägge kinderna medan cooköbon nöjer sig med den ena. I det fallet är det främmande manér som tagits upp, för det gamla sättet att hälsa var att lätt sätta näsorna samman. Men andra drag är så allmänt förekommande i Oceanien att

Respekten för de äldre är stor på Cooköarna. Redan som små lär sig barnen färdigheter som att tillverka halsband av snäckor och frön, vilka kan säljas till turisterna. (Foto: Thomas Malm, 1983.)

de tyder på uråldriga rötter. Ett par exempel är att höja på ögonbrynen som ett jakande svar eller att med en säregen kvick ryckning i nästippen fråga "vad är det där?" Om någon ska visa hur stor fisk han dragit upp, håller han inte händerna framför sig för att med avståndet däremellan antyda måttet. I stället sträcker han ut ena armen och markerar på den med andra handens fingrar hur lång fisken var. Var det en riktig baddare, kan fingrarna sättas över bröstkorgen och bort till andra axeln. Sådana små detaljer kan tyckas obetydliga men är en del av det vardagliga mönster som bidrar till att ge öborna samhörighet.

När det gäller den sida av livet i Polynesien som alltid varit mest legendomspunnen, den förmodat fria sexualiteten, skiljer sig synen på den åt mellan olika religiösa samfund och individer.¹⁵⁶ 1800-talets "blå lagar" har luckrats upp väsentligt, men i jämförelse med Sällskapsöarna, som ju är kulturellt närstående, framstår Raro-

tonga på det hela taget som mer återhållsamt. På Tahiti är t. ex. transkvinnor (*māhū* eller *raerae*) ett tydligt och accepterat inslag i samhällsbilden, ”ett tredje genus”.¹⁵⁷ Men på Rarotonga råder inte riktigt samma öppenhet mot vad som kallas *'akava'ine* eller *laelae* och inte heller i fråga om deras mer sällsynta motsats *'akatane*.¹⁵⁸ Vad manlig homosexualitet beträffar är den kriminaliserad, även om det inte hålls så hårt på det.¹⁵⁹ Kvinnor med rykte om sig att vara lösaktiga eller ta betalt för sex kallas av någon anledning *taramea*, vilket annars syftar på sjöstjärnan kristi törnekrona (*Acanthaster planci*).

Av allt i det polynesiska kulturarvet var nog annars dansen det som 1800-talets missionärer begrep sig minst på. Våldigt lite är känt om hur danserna gick till, men att de var starkt erotiskt präglade finns det ingen anledning att betvivla. Och att de nutida är det be-

Apiti Nicholas (1944–2006) var en populär vokalist som sjöng allt från folksånger till disco och i sin androgyna framtoning närmast var vad som numera kallas en 'akatane. (Foto: Diana Sosaia, 1985. Thomas Malms arkiv.)

Fotboll på den gröna skolgården i Rutaki. (Foto: Thomas Malm, 1988.)

höver inte påpekas för den som sett dem. De har dessutom vidareutvecklats av lokala koreografer.¹⁶⁰ "Island nights", motsvarigheten till Hawai'is *lū'au*, är den främsta kulturella turistattraktionen, men öborna anordnar även festivaler för sitt eget höga nöjes skull. Den största infaller under konstitutionsfirandet i augusti, då cook-öbor från när och fjärran samlas för att ha uppvisningar och tävlingar i sång, dans och dramatiserade legender.

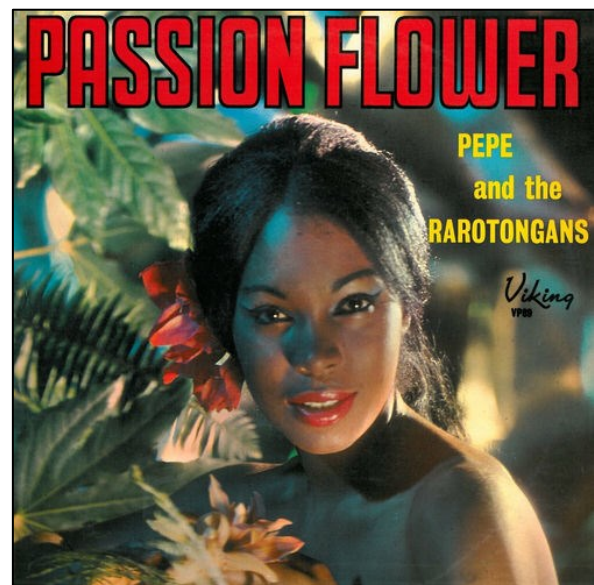
På dansställena är det västerländskt präglad musik som hörs mest. Omkring 1983 blev det bland ungdomarna på diskoteken inne med breakdance, eller "bop" som de kallade det. Orkestrarna använder sig av moderna instrument, särskilt elgitarr. Mycket i repertoaren är inspirerat från Tahiti, men å andra sidan är åtskilliga av Tahitis mest älskade danslåtar från Rarotonga. När bandet på Banana Court Bar, med Apiti Nicholas i spetsen, spelar upp till en *tāmūrē*, är det få som kan sitta still.¹⁶¹

Apropå den fysiska rekreationen måste också noteras att lagsporter som rugby, fotboll och volleyboll är mycket populära.

Rugby spelas utan någon som helst skyddsutrustning och kan gå så hett till att jag undrar om matcherna inte blivit en ganska god ersättning för de gamla stamkrigen.¹⁶²

Någon TV-station finns inte, men däremot flera biografer, både stora och små.¹⁶³ I mars månad 1981 fick de dock konkurrens från video som då infördes.¹⁶⁴ Två år senare fick jag veta att det fanns omkring 100 privatägda videoapparater på Rarotonga och i genomsnitt två vardera på de andra befolkade öarna. I en av de firmor som hyrde ut apparater och kassetter fanns nära tusen olika filmer att välja bland. Ofta hyr flera familjer eller en grupp vänner hem en apparat och en packe filmkassetter tillsammans. Sedan sitter alla, oavsett ålder, och tittar på allt från bibelhistorier till kung-fu (och en och annan porrfilm) så länge de orkar.

Det sägs att det ökade antalet inbrott, våldtäkter och råa överfall delvis hänger samman med påverkan från video. En kvinnlig bekant till mig lämnade ön i chock efter att ha blivit utsatt för våldtäktsförsök av killar som mitt i natten bröt sig in i hennes hus iförda någon sorts ninjamaskering, och att inspirationen kom från video kan med gott fog misstänkas.

Flera LP-skivor producerade på Tahiti och i Nya Zeeland bidrog till att Rarotongas musik blev en av ingredienserna i 50- och 60-talets "tiki"-våg av exotica.

Diskussion och sammanfattning

Vår sanna rikedom ligger i det som Gud gav oss gratis, men vi är så förfinade att vi har glömt bort det enkla livet.

– Lady Pa Tapaeru Ariki, Rarotonga.

Etapperna i ackulturationen

Ackulturationsprocessen skulle ha kunnat ges en betydligt mer detaljerad historisk rekonstruktion än i de föregående summariskt skrivna kapitlen, särskilt tack vare den i Rarotongas fall rikliga tillgången på äldre material. Det som här presenterats visar i alla fall att de kulturella förhållandena är ett resultat av ett helt nät av orsak och verkan, nog så komplicerat att visualisera.

Inom olika vetenskapsgrenar är det ju vanligt att söka underlätta analyser med hjälp av tabeller och grafiska figurer. I detta sammanhang finner jag i synnerhet ett sådant hjälpmedel användbart, nämligen ett diagram där kulturella förändringar åskådliggörs med linjer representerande processer som med utgångspunkt i vissa orsaker fått primära och sekundära följdverkningar.

Ett sådant diagram har nackdelen att inte ange orsaker som varit *interna*, att det inte visar att det kan finnas en *kombination* av orsaker och primära verkningar som ibland resulterar i sekundära eller rentav tertiära verkningar samt framför allt inte ger några *kvantitativa* data som möjliggör en matematisk analys av de invecklade sambanden.¹⁶⁵ Jag anser dock att fördelarna uppväger nackdelarna och har därför gjort en sådan sammanfattning av ackulturationsprocessen på Rarotonga. Kanske bör jag påpeka att språkförändringarna uteslutits, därför att dessa inte kan begränsas till en bestämd verkningskategori.

Som framgår av diagrammet, har kulturförmedlarna från början varit missionärer, kolonialtjänstemän samt handlare och sjöfolk. Naturligtvis har även öborna själva stått för idéöverföring, inte

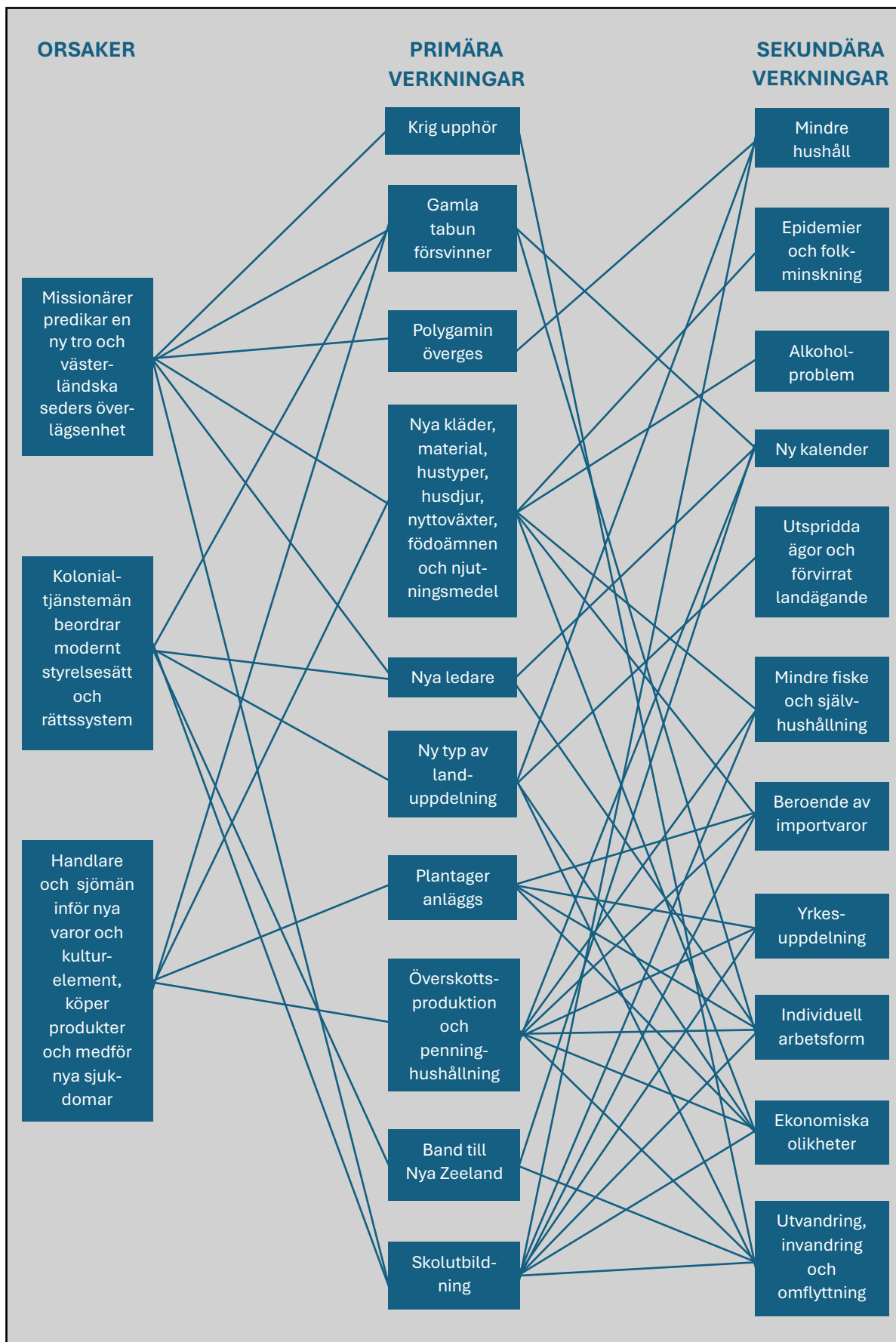
minst efter vistelser i Nya Zeeland. Faktorn finns emellertid delvis inbyggd i diagrammet genom kategorin ”skolutbildning”, för åtskilliga cooköbor – inklusive hittills samtliga regeringschefer – har studerat utomlands och sedan återvänt hem.¹⁶⁶ Likaså kan många sådana personer anas inom de rutor i diagrammet som står för de yttersta orsakerna (och som i sin tur förstås har en rad orsaker).

Vad som däremot inte framgår av det förenklade diagrammet är *hur* och *varför* förändringarna skett. Därför ska jag här ytterligare diskutera ett par aspekter av etapperna.

Visserligen mötte de första missionärerna ett visst motstånd, som när befolkningen i Ngatangi’ia, efter att ha fått en avog inställning till kristendomen, brände ner den första kyrka som byggts.¹⁶⁷ Med tanke på att missionärer och senare nyzeeländska administratörer mer eller mindre vände upp och ner på hela det rarotonganska samhället inom loppet av ett sekel, är det dock anmärkningsvärt att motståndet till förändringarna inte blev större.

En viktig anledning till kristendomens snabba genomslag är att polynesiernas inställning till sina egna gudar alltid varit pragmatisk. De övergav ofta en gudom, som de ansett svikit dem, för en som troddes kunna ge bättre utdelning. Det finns t. ex. ett bevarat uttalande av en samoansk hövding som på 1800-talet uppmanade sina landsmän att anta kristendomen därför att alla ”Jehovadyrkarna” visat sig ha tillgång till stora skepp, skarpa yxor och andra märkliga ting som tydde på att de kristnas gud måste vara visare och givmildare än samoanernas. Tanken var förstås att denne skulle bli samoanerna lika nådig.¹⁶⁸ Vi har också sett hur imponerade rarotonganerna blev när missionärer utan att straffas av gudarna kunde äta bananer som stekts över brinnande fetischer. De resonerade förmodligen på samma sätt som den samoanske hövdingen, inte minst sedan de fått höra att de fruktansvärda epidemierna var ett straff från en vredgad Jehova.

Men det är också ett faktum att mycket av det övriga i kulturen kom att förändras snabbt. Huvudsakligen fyra skäl har anförts för att främmande kulturelement ska upptas i ett samhälle: (1) ekono-

Samband inom ackulturationsprocesser på Rarotonga.

miska fördelar, (2) social prestige, (3) likartade kulturmönster och (4) att de funktionellt hör ihop med något annat som redan upptagits av de föregående anledningarna.¹⁶⁹

Som ett exempel på *ekonomiska fördelar* kan nämnas övergången från självhushållning till penninghushållning, ty det senare var en förutsättning för att kunna köpa allt nytt och begärligt. Att det sedan för ett folk som till helt nyligen haft "stenålderskultur" gav *social prestige* att ha järnyxor, djungelknivar, plåttak och annat importgods är inte att förundras över, för att nu inte tala om senare generationers skotrar, bilar och utombordsmotorer.

Likartade kulturmönster fanns faktiskt också, för polynesiernas patriarkala familje- och ledarskapssystem påminde på flera sätt om Gamla testamentets bild av "Det heliga landet". Därför kunde de lättare omformas i överensstämmelse med västerländska, kristet präglade moralbegrepp än exempelvis melanesiernas oftast mer annorlunda klansystem och samhällsordning.¹⁷⁰

Det fjärde skälet, att *något funktionellt hör ihop med redan upptagna kulturelement*, har ökat i betydelse allt eftersom tiden gått. Plantagejordbruket är t. ex. beroende av moderna redskap och kemiska bekämpningsmedel, och många nya födoämnen håller sig inte utan kylskåp.

Följdverkningarna

I ett teoretiskt pionjärarbete på området urskildes tre olika ackulturationstyper.¹⁷¹ Den första, *accepterande*, innebär att större delen av en främmande kultur övertas och att det mesta av det inhemska kulturarvet förloras. Det sker alltså ett slags samtycke från den mottagande gruppens sida, vilket leder till att inte bara det yttre beteendet antas, utan även det värdesystem som råder inom den påverkande kulturen. Den andra typen, *anpassning*, innebär att inhemska och främmande element kombineras, så att resultatet blir en väl fungerande helhet, en sorts hierarkisk mosaik. De två kulturmönstren kan antingen omorganiseras till en menings-

En stolt flicka med familjens motorgräsklippare. (Foto: Thomas Malm, 1984.)

full helhet eller också kan talrika motstridiga åsikter bibehållas för att sammanjämkas när problem uppstår. En tredje möjlighet är *reaktion* och uppstår till följd av förtryck eller av att något godtaget inte gett väntade resultat. Härigenom bildas anti-ackulturativa folkrörelser, vilkas framgång beror på att de upphäver känslan av underlägsenhet eller motiverar medlemmarna att återgå till förhållanden som rådde innan förändringen inleddes.

Någon *reaktion* i den sistnämnda bemärkelsen har knappast förekommit på Rarotonga och definitivt inte någon nativistisk rörelse jämförbar med vad man finner på flera håll i Melanesien.¹⁷² Den enda folkrörelse som haft någon större samhällsomdaning som mål är *Cook Islands Progressive Association*, ett förbund bildat under andra världskriget efter socialistiska mönster från Nya Zeeland.¹⁷³ Mitt intryck är f. ö. att öborna vid det här laget inte har någon önskan att återvända till förfädernas levnadssätt. Även rent teoretiskt skulle detta nog vara omöjligt, utom i mycket begränsad utsträckning, helt enkelt därför att det praktiska kunskapsarvet till stor del har gått förlorat.

När det gäller *acceptansen* är det uppenbart att öborna har övertagit en mängd europeiska kulturelement, även om det i vissa fall från början varit fråga om "kapitulation" inför ett tvång snarare än ett frivilligt accepterande. Så var det ju bl. a. med förbudet mot månggifte.

Å andra sidan vore det fel att påstå att det skulle röra sig om något *fullständigt* accepterande av främmande beteenden och värdesystem. Rarotongaborna håller fast vid polynesisk etikett, har erotiskt betonade danser, är starkt familjebundna, delar med sig till varandra av gåvor och gengåvor, är närmast legendariskt bekymmerslösa när det gäller tid och är på det hela taget så att säga polynesiska i själen.

Det är framför allt den andra typen, *anpassning*, som jag skulle vilja sätta i samband med Rarotonga, eller kanske är ett bättre uttryck *synkretism* som mera antyder en syntes av inhemska och lånade element.¹⁷⁴ Många, ja, kanske de flesta seder, föremål och

Cookökulturens synkretistiska karaktär avspeglas i statsvapnets kombination av polynesisk och kristen symbolik. Den stora röda tingesten är en pare kura, en hjälm prydd av röda fjädrar som bars av de högsta hövdingarna. (Creative Commons Attribute-Share Alike 4.0 International License.)

material av västerländsk typ som införts till ön förekommer nämligen på ett sådant sätt att ursprungliga eller vidareutvecklade traditioner och uppfattningar kan komma till uttryck. Ibland överväger det europeiska, ibland det polynesiska, men oftast rör det sig om en syntes snarare än ett fullständigt övertagande.

Allra tydligast framgår detta av sång och musik, där västerländska instrument, harmonier och hela melodier från den internationella repertoaren omstuvras med polynesiskt sång- och rytm-mönster. Detta gäller såväl psalmer som traditionella och mer moderna sånger. Det tog t. ex. en stund innan jag insåg att den populära "Iaku" i själva verket var "La Paloma" i rarotongansk version.

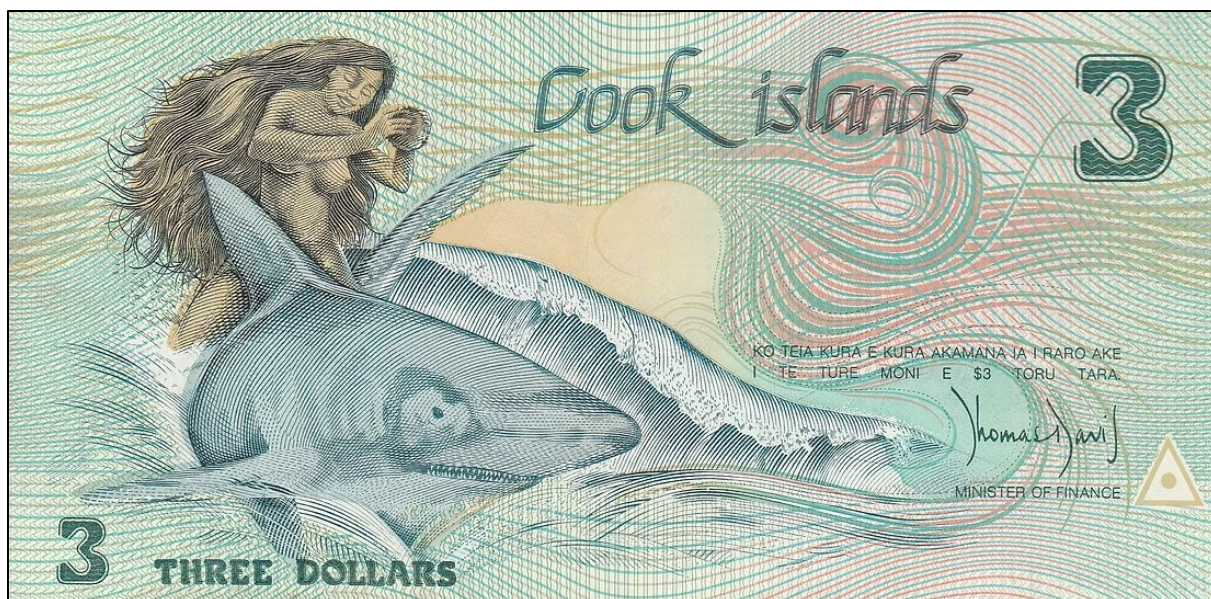
För att gå vidare till de olika sidorna av kulturella förändringar, så följer här en sammanfattning.

1. *Befolkning.* Majoriteten av Rarotongas befolkning är polynesier och delvis polynesier. Den består till stor del av inflyt-

tade från de andra öarna. Många har bosatt sig utomlands, främst i Nya Zeeland och Australien.

2. *Språk.* Med undantag av en del barn från blandäktenskap, där uppfostran varit ensidigt anglosaxisk, använder alla cook-öbor polynesiska. Flertalet behärskar även engelska och det inhemska språket har fått åtskilliga engelska inslag.
3. *Politiska och sociala förhållanden.* Krig har upphört och stamindelningen har minskat i betydelse. Landfördelning sker genom arv eller arrenden. De traditionella ledarna har bara en rådgivande funktion. Den styrande makten innehas av folkvalda politiker. Inhemska traditionsexperter anlitas fortfarande som läkekunniga. Polygamin har försvunnit och man gifter sig efter kristet mönster. Man bor i kärnfamiljer, men har starka band till sina släktingar. Bruket att adoptera finns kvar. Alla barn mellan sex och 15 år går i skolan.
4. *Religion.* Ingen tillber längre de polynesiska gudarna. Den stora majoriteten är kristen. Tron på andar och gengångare samt respekt för de gamla kultplatserna finns dock kvar.
5. *Ekonomi.* Man har övergått till modern överskottsproduktion och penninghushållning. Hövdingarna har mist sin tribut rätt. Exporten är liten, men behovet är stort av importvaror. Fisket och självhushållningen har minskat. Familjen har mist en del av sin ursprungliga ekonomiska betydelse, och man har fått en mer utbredd individuell arbetsform.
6. *Materiell kultur.* Flertalet av de redskap som används på ön är importerade eller tillverkade efter europeisk modell. Inga bor i hyddor utan i hus av modernare slag, oftast en bungalow. Alla bär kläder av vävt tyg. Traditionella rytminstrument brukas fortfarande, men det finns gott om införda instrument bland vilka gitarren och ukulelen är de viktigaste.
7. *Rekreation.* Dans, sång och sport är omtyckta förströelser, men ofta av utländskt ursprung. I stället för att lyssna på legender och andra berättelser går man idag på bio eller tittar på video. Alkoholkonsumtionen är ett stort problem.

Även om det i många fall har blivit en syntes av västerländskt och polynesiskt, så har integrationen av de olika elementen långt ifrån

Rick Welland, en amerikansk konstnär bosatt på Rarotonga, målade förlagan till den gravyr av legenden om flickan och hajen som 1987 fick pryda en sedel med den originella valören tre dollar. (Thomas Malms samling.)

alltid fått harmoniska resultat. I en del fall har de tvärtom blivit synnerligen allvarliga.

På 1800-talet ledde de av européerna medförda och för rarotongaborna tidigare helt okända sjukdomarna till epidemier och stor folkminskning. Troligt är att flera gamla traditionsbevarare avled och att delar av kulturarvet helt försvann innan någon hann bevara deras vetande i skrift eller kunde föra det vidare under den rådande krisen. Först när förändringarna var långt framskridna fick sjukvården bukt med epidemierna.

Förvirrade landägandeförhållanden har uppkommit till följd av den lag som stiftades av nyzeeländska administratörer och som alltjämt föreskriver att mark bara kan ärvas eller arrenderas. För många omöjliggör detta ett effektivt jordbruk, därför att ägorna blivit utspridda, och flera lotter är outnyttjade.

Låg export och starkt beroende av importvaror är inte bara problematiskt ur ekonomisk synpunkt. I stället för att köpa lokalprodu-

cerat och fiska själv köper man i stor utsträckning importerade matvaror av varierande näringskvalitet.

Avfolkning av de yttre öarna har uppstått till följd av inflyttning till Rarotonga. Hela landets befolkning är dessutom i sjunkande genom emigration till Nya Zeeland, Australien och andra länder. Pessimismen för Cooköarnas framtid breder ut sig.

Sociala problem såsom ökande antal våldtäkter och råa överfall hänger av allt att döma ihop med alkoholkonsumtion, videotittande och ekonomiska ojämlikheter. De sistnämnda är i sin tur en följd av de föregående faktorerna samt det faktum att man fått yrkesuppdelning. Dessutom får en del barn i blandäktenskap ensidig anglosaxisk uppfostran, vilket leder till etnisk rotlöshet och förakt för inhemsk kultur.

Skeendets mönster

Tron på att det finns eller åtminstone går att konstruera allmängiltiga sociologiska lagar, motsvarande vad som formulerats inom naturvetenskaperna, är en grundförutsättning för att bedriva studier av det slag som här presenterats.¹⁷⁵ Det praktiska värdet är inte i första hand att kunna förklara det som skett, utan att förutsäga vad som sannolikt kommer att ske under vissa förhållanden och därmed kanske få underlag till planeringsåtgärder så att tidigare misstag inte upprepas.

Bland annat har tre lagar formulerats för att förklara hur det kommer sig att kulturpåverkan ofta är ojämn: (1) konkreta kulturelement överförs lättast, (2) beteendemönster sprids mindre lätt, och (3) kulturelement som saknar konkret åskådlighet möter det starkaste motståndet.¹⁷⁶

Dessa förklaringar, eller lagar om man så vill, stämmer förträffligt i Rarotongas fall. Ett folk med ”stenåldersteknologi” var naturligtvis lätt att intressera för ”konkreta kulturelement” i form av metallverktyg och andra europeiska nyttoföremål som snabbt ersatte de

Ett av de få gammaldags fiskeredskap som fortfarande användes under min tid på öarna var mjärdar som denna (ʻinaki), vilka man på Atiu fångade sötvattensål med. Höjd 41 cm, basens diameter 21 cm. (Foto: Titilia Raibe Malm. Thomas Malms samling.)

inhemska. Till stor del har öborna fortfarande undgått att lägga sig till med typiska anglosaxiska beteendemönster, åtminstone i sitt inbördes umgänge, och vad det gäller ”kulturelement som saknar konkret åskådlighet” har jag inte mött en enda cooköbo som begripit sig på varför man ska jakta och bry sig om exakta tider.

Om vi jämför Rarotonga med andra söderhavsöar, finner vi många parallelexempel i fråga om förändringsprocesser. Det är väl känt att öbor över hela Oceanien i varierande grad har fått se sin fäder-

nearvda kultur påverkas genomgripande av mission, västerländsk administration och införandet av tidigare okända seder, föremål och sjukdomar.

Bengt Danielsson gjorde med utgångspunkt från detta faktum en för Polynesien allmängiltig uppräknig av samtida hybridkulturers karaktäristika från de mest till de minst påverkade: religion – materiella ting – ekonomiskt system – styrelsesätt – familjeliv – förströelser – världsbild – uppfostran – språk.¹⁷⁷ Jag har visserligen inte ägnat något utrymme åt världsbildsaspekten, men annars förefaller listan ganska väl återspegla redogörelsen för de rarotonganska förhållandena.

Att mönstret varit likartat på många håll i Polynesien är inte så underligt, för denna triangel av öar och hav utgjorde ett tämligen enhetligt kulturområde. Överensstämmelserna mellan de olika gruppernas seder och föreställningar var nästan lika stora som i Europas protestantiska länder, och språken skilde sig just inte mer åt än de nordiska. Förutsättningarna för mission och annan påverkan var följaktligen också likartade, vilket framgår av att följderna blev ungefär de samma på de flesta håll.

Uppenbart är också att utvecklingen i fråga om epidemier och folkminskning tidigare följt parallella banor. På Tahiti sjönk exempelvis befolkningen från ca 40 000 på 1760-talet till 9 000 på 1830-talet.¹⁷⁸ På Marquesasöarna störtdök den från uppskattningsvis 50 à 100 000 vid slutet av 1700-talet till 2 075 år 1929.¹⁷⁹ Enligt en försiktig beräkning minskade hela Polynesiens befolkning inom ett halvt sekel med 90 procent!¹⁸⁰

Sådant som att få människor i tropikerna till att ta på sig varma kläder ligger dock inte längre tillbaka i tiden är att Rolf Blomberg 1968 kunde vidarebefordra ett foto från ett missionsblad som visade representanter för shuar – ättlingar till Amazonas legendariska ”huvudjägare” (mera kända som jibaro) – klädda i skjorta och kostym respektive helklänning av Mother Hubbard-typ, vilket varken var bekvämt eller hälsobefrämjande.¹⁸¹ Blomberg, som besökte denna stam redan på 1930-talet då den alltjämt var praktiskt taget

På 1980-talet gav odling av pärlor hopp om framtiden på Cooköarna. Detta musselskal av arten Pinctada maculata med en fasvuxen mabepärla kommer från atollen Palmerston. (Foto: Christer Lindberg. Thomas Malms samling.)

opåverkad av yttervärlden, beskriver ett återbesök på 1970-talet som "en deprimerande upplevelse".¹⁸² Om förändringarna hos auca, ett annat folk i Amazonas, berättade han i en intervju att missionärerna pacificerat även dem. Resultatet var att en stor del dött i barnförlamning och influensa samt "andra gåvor från den vite mannen".¹⁸³ Exemplen är tyvärr legio.

Till sist kan jag bara instämma med Robert Louis Stevenson, som redan i slutet av 1800-talet påpekade att förändringar av levnadsvanor kan vara blodigare än bombardemang.¹⁸⁴ En av antropologins och humanekologins stora uppgifter måste därför vara att få alla att ta lärdom av historien och inse vikten av enhet i mångfald. Rarotonga är inte bara en ö i ett världshav, utan i ett globalt kunskapshav där framtiden nalkas likt passadmoln.

Rarotonga, kia orana!

Rarotonga

Recorded in the Cook Islands

Noter

All kunskap lärs inte ut i *en* skola.
– Hawaiianskt ordspråk.

För att undvika att läsningen stoppas upp av de talrika källhänvisningar som ursprungligen fanns inom parentes, har dessa omvandlats till slutnoter. Samtidigt har flera klarlägganden och uppdateringar gjorts. Här kan även något om uttalet och stavningen av polynesiska ord nämnas. Betoningen faller i regel på näst sista stavelsen, eller på den andra om ordet är tvåstavigt. Bokstäverna uttalas som i italienska. O motsvarar vårt å i ”fånga”, u blir som o i ”bota”, och ng-ljudet är alltid nasalt. Ett vågrätt streck över en vokal innebär lång bokstav. Apostrofer framför en vokal markerar en glottisstöt eller struphuvudljud som oftast ersätter ett förlorat h och är helt betydelseavgörande. Utan sådan apostrof betyder t. ex. *ua* ”regn”. Alternativen är *'ua* ”frukt”, *u'a* ”hona” och *'u'a* ”höft”.

¹ ”Rarotonga ē” är en mycket omtyckt sång (vals) på öarna och sjungs också med samma innebörd tillägnad Bora Bora. Den inleder den enda kassett med folkmusik från Cooköarna som utgivits i Sverige: *Rarotonga* (TMC-03), producerad av mig 1986 i samarbete med Peter Story & Sons Ltd.; se bild s. 104.

² V. Berge och H. W. Lanier, *Pärlfiskaren: Äventyr på och under Söderhavet* (Stockholm 1938), s. 204. Victor Berge (1891–1974), som var från Ockelbo i Gästrikland, utkom även med *Faran är mitt liv: En svensk pärlfiskares äventyr* (Stockholm 1951). Båda böckerna är läsvärda som tidsdokument.

³ ”Vita skuggor på Rarotonga: Kulturförändringar och deras följder på en ö i Polynesien” redovisades som B-uppsats på kursen SA301:4 vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet, 1989. Detta innebar att den krävdes för slutbetyg på andra terminen i socialantropologins grundutbildning. Handledare var Johnny Persson, nu tyvärr bortgången.

⁴ Titeln alluderar på en klassisk reseskildring från Marquesasöarna av F. O'Brien, *White Shadows in the South Seas* (New York 1919), i svensk version *Vita skuggor på Söderhavet* (Stockholm 1927), och en film med samma namn (1928/1929). Även omslagsbilden ger associationer till den svenska upplagan av O'Briens bok. Knud Thomsens tidigare opublicerade akvarell från 1948 fann Lena-Reri Holmsen i sin far Sverre Holmsens efterlämnade arkiv och kopierade åt mig, för vilket jag härmed tackar så hjärtligt.

⁵ I de fall då uppgifter om 1980-talet inte ges någon källhänvisning härrör de från mina egna intryck. Innan jag kom till Rarotonga hade jag 1983 tillbringat tre månader på Sällskapsöarna i Franska Polynesien. På Rarotonga vistades jag i två omgångar: november 1983 till november 1984, då jag tjänstgjorde som intendent vid Rarotonga Marine Zoo (sedermera nedlagt), samt några veckor i februari–mars 1988. Mitt arbete var visserligen främst av biologisk art och några direkta intervjuer gjorde jag inte, men genom mitt umgänge med öborna kom jag att lära mig åtskilligt om deras livsföring och historia. För att få faktaunderlag till reseskildringar och annat som jag tänkte skriva tillbringade jag även mycket tid åt studier i biblioteket i Avarua. Under senare resor och fältarbetsperioder har jag lärt känna öar i flera delar av Oceanien liksom i Asien och Karibien, vilket varit viktigt för komparativa perspektiv.

⁶ Bengt Danielsson (1921–97) kallade sig själv ”etnograf”. Han blev en av mina största inspiratörer som forskare och författare. Rent akademiskt var det framför allt hans studie av ackulturation på Tuamotuöarna som jag tog intryck av: *Dagligt liv på Raroia* (Stockholm 1965). I boken *Bengt Danielsson i Söderhavet* (Höganäs 1986) ger han en översikt av vad som intresserade honom och hur han såg på förändringar i övärlden. Där ingår även kapitel om atollerna Palmerston och Suvarrow bland Cooköarna.

⁷ *De svarta pärlornas ö: Tahiti i centrum och periferi* (Lund 2003) fördjupar flera av de teoretiska aspekter jag kommit in på i föreliggande text.

⁸ Liza Marklund hade vistats en hel del på Rarotonga och förutom tidningsreportage skrivit romanen *Pärlfarmen* (Stockholm 2018). Anders Källgård rapporterade bl. a. från Cooköarna i *På Pitcairn: Återbesök i Polynesien* (Stockholm 2004), s. 128–139. Ron Crocombe, som var bosatt på Rarotonga, gav spridda upplysningar därifrån i sitt stora verk *The South Pacific*, 6:e uppl. (Suva 2001), och vi fick även tillfälle att tala om ämnet under en konferens i Leiden 1999. Min vän resehandboks-författaren David Stanley sände mig sin uppdaterade *Tahiti Including the Cook Islands* (Emeryville, CA 2003).

⁹ CSIRO och SPREP, *'NextGen' Projections for the Western Tropical Pacific: Climate Change Projections to Inform Black Pearl Production Vulnerability in the Cook Islands* (Melbourne 2022). Nedgången brukar förklaras med parasitsjukdomar, klimatförändringar och bristande kompetens, men konkurrensen från Franska Polynesien är också uppenbar.

¹⁰ T. Rongo och R. von Woesik, ”Socioeconomic Consequences of Ciguatera Poisoning in Rarotonga, Southern Cook Islands” i *Harmful Algae*, 20 (2012). Årliga frekvensen 2004–06 var 1 058 per 10 000 invånare, och 2011 uppgav sig 52 procent av befolkningen ha erfarit ciguatera minst en gång i livet. Orsa-

kerna ansågs främst vara korallskador efter orkaner och klimatförändring.

¹¹ Senaste noteringen är ca 143 500 turister för år 2023 (*Cook Islands Visitor Economy Factsheet*, 1). Detta kan jämföras med ca 36 000 för 1988 (enligt en beräkning jag fick ta del av via Cook Islands Tourist Authority).

¹² Om detta vägval har jag berättat under rubriken ”Att göra en kugel” i min antologi *På tvärvetenskapliga stigar: Tankar och hågkomster* (Lund 2025).

¹³ Redan innan jag inledde mina studier i socialantropologi hade jag utkommit med reseskildringen *Blå latituder: Följ med till Söderhavet* (Stockholm 1986), som till stor del handlade om Rarotonga. Senare återkom bl. a. en upplevelse därifrån som inspiration till artikeln ”Why is the Shark not an Animal? On the Division of Life-form Categories in Oceania” i *Traditional Marine Resource Management and Knowledge Information Bulletin*, 27 (2010).

¹⁴ Epeli Hau’ofa (1939–2009) var fijiansk medborgare men född i Papua Nya Guinea, där hans tonganska föräldrar var missionärer. Citatet är ur hans artikel ”Our Sea of Islands” i *The Contemporary Pacific*, 6 (1993). Om betydelsen av litenhet och avlägsenhet har jag berättat i kapitlet ”Oceaniska visioner” som ingår i min antologi *På tvärvetenskapliga stigar*. För en längre och något annorlunda engelsk version, se min essä *Oceania in Mind: Epeli Hau’ofa’s ”Sea of Islands” Revisited* (Lund 2026).

¹⁵ Y. Stoor, *Öar av korall* (Vällingby 1977), s. 138, 143. Han komponerade några sånger om Cooköarna, bl. a. ”Här på Rarotonga” och ”Farväl till Rarotonga” som ingår i notalbumet *Min Söderhavsdröm* (Stockholm 1977).

¹⁶ Stanley, *Tahiti Including the Cook Islands*, s. 327.

¹⁷ Crocombe, *The South Pacific*, s. 353.

¹⁸ En kontrast beträffande etnisk diskriminering skulle uppstå i Fiji några år senare efter etnonationalistiska statskupper 1987 som fick tiotusentals medborgare av främst indiskt ursprung att lämna landet; se D. Robie, *Och världen blundar ...: Kampen för frihet i Stilla havet* (Höganäs 1989), s. 240.

¹⁹ R. Crocombe, *Pacific Neighbours. New Zealand’s Relations with Other Pacific Islands* (Christchurch 1992) och T. Loomis, *Pacific Migrant Labour: Class and Racism in New Zealand* (Aldershot 1999). Siffran överstiger nu 275 000 (Auckland Council, *2023 Census Results*) – mer än i någon polynesisk mikrostat.

²⁰ Folkbokföringen på Cooköarna försvåras genom att många vistas utomlands på obestämd tid. Siffrorna gällande Nya Zeeland och Australien blir därför också osäkra, men är hämtade från hemsidan för Australian Government,

Department of Foreign Affairs and Trade: *Cook Islands Country Brief* (2024).

²¹ Office of Hawaiian Affairs (OHA), hemsida (2023), "New Census Confirms More Native Hawaiians Reside on the Continent than in Hawai'i".

²² Siffror som klart visar avfolkningstendensen presenteras av Niue Statistics Office i *Niue: Household and Population Census 2022* (Wellington 2023). Se även H. Douglas, "Niue: The Silent Village Green" i A. Hooper et al. (red.), *Class and Culture in the South Pacific* (Auckland 1987)

²³ En fotobok som visar hur det dåförtiden såg ut på ön, men även innehåller äldre historiska bilder, är J. Siers, *Rarotonga* (Wellington 1977).

²⁴ S. Holmsen, *Polynesisk passad* (Stockholm 1942), s. 23–24. Apostrof har jag lagt till. Holmsen och ett flygplan som fått namnet *Ra'ireva* berättar jag om i kapitlet "Söderhavets Kleopatra" i min antologi *På tvärvetenskapliga stigar*.

²⁵ Egenheten nesofili, att älska öar, beskrivs med många exempel i A. Källgård, *Öar* (Göteborg 1994).

²⁶ M. Johansson, "Exotiskt i Ryd: Polynesisk svärdsdans och hulahula till ukulele" i *Smålandsposten*, 18 januari 1986.

²⁷ P. F. Galea'i och D. Manz, *The Fire Knife Dance: The Story Behind the Flames, Ta'alolo to Nifo'oti* (Bloomington, IN 2016).

²⁸ Detta är grundtanken i R. Wagner, *The Invention of Culture*, 2:a uppl. (Chicago 1981).

²⁹ L. Rongokea och J. Daley, *The Art of Tivaevae: Traditional Cook Islands Quilting* (Honolulu 2001). På Sällsöarna kallas denna typ av handarbete *tifaifai*, och på Hawai'i *kapa kuiki*.

³⁰ Se P. Brunt och N. Thomas (red.), *Art in Oceania: A New History* (London 2012) och mina funderingar kring den under rubriken "Ett hav av konst" i *På tvärvetenskapliga stigar*.

³¹ Startskotten för debatten blev A. Hanson, "The Making of the Maori: Culture Invention and its Logic" i *American Anthropologist*, 91 (1989), och R. M. Keesing, "Creating the Past: Custom and Identity in the Contemporary Pacific" i *The Contemporary Pacific*, 1 (1989).

³² Antropologisk auktoritet hade diskuterats tidigare, bl. a. av E. Hau'ofa, "Anthropology and Pacific Islanders" i *Oceania*, 45 (1975) och J. Clifford, "On Ethnographic Authority" i *Representations*, 2 (1983). Debatten fick förnyad aktualitet 1991 genom hawaiiianskt–amerikanskt meningsutbyte: H. K. Trask,

”Natives and Anthropologists: The Colonial Struggle”, och R. M. Keesing, ”Reply to Trask”, bågge i *The Contemporary Pacific*, 3 (1991).

³³ F. Douaire-Marsaudon, ”Inventing Tradition: Building Links to the Past and Rooting them in History” i H.-H. M. Hsiao (red.), *The Frontiers of Southeast Asia and Pacific Studies* (Taipei 2006), s. 203.

³⁴ P. H. Buck (Te Rangi Hiroa), *The Evolution of Maori Clothing* (New Plymouth 1926). Om Buck och evolution/kultur berättar jag under rubrikerna ”Mannen av två världar” och ”Teleologiska gräsligheter” i *På tvärvetenskapliga stigar*.

³⁵ Se t. ex. E. Hermann (red.), *Changing Context, Shifting Meanings: Transformations of Cultural Traditions in Oceania* (Honolulu 2011).

³⁶ Se K. Ekholm Friedman, *Trubbel i paradiset: Hawaiianernas återkomst* (Stockholm 1998) och J. Friedman, *Identity and Global Process* (London 1994). Detta forskarpars inflytande på mitt globalantropologiska tänkande har bl. a. inneburit att jag har hävdad att den stora tragedin på öar i Oceanien inte har varit isolering, utan förhållandet till det moderna världssystemet, bl. a. i ”No Island is an ’Island’: Some Perspectives on Human Ecology and Development in Oceania” i A. Hornborg och C. L. Crumley (red.), *The World System and the Earth System: Global Socio-environmental Change and Sustainability Since the Neolithic* (Walnut Creek, CA 2007) och kapitlet ”Ön vid världens ände i *På tvärvetenskapliga stigar*.

³⁷ Förutom Danielssons studie *Dagligt liv på Raroia* är det särskilt två pionjärarbeten om ackulturation som blivit vägledande för min forskning: E. Beaglehole, *Social Change in the Pacific: Rarotonga and Aitutaki* (London 1957) och G. Koch, *Südsee – gestern und heute: Der Kulturwandel bei den Tonganern und der Versuch einer Deutung dieser Entwicklung* (Braunschweig 1955).

³⁸ Samtliga sifferuppgifter är ur D. Stanley, *South Pacific Handbook*, 3:e uppl. (Chico, CA 1986), s. 20. Om senare klimatförändringar, se Government of the Cook Islands, *Cook Islands Third National Communication Under the United Nations Framework Convention on Climate Change* (Rarotonga 2019).

³⁹ F. A. de Scally, ”Historical Tropical Cyclone Activity and Impacts in the Cook Islands” i *Pacific Science*, 62 (2008). Den som har ett mer litterärt intresse för orkaner rekommenderas R. E. DuRietz, ”Manukura, Fictitious Tuamotu Atoll: An Essay (in Swedish) on Nordhoff & Hall’s Novel *The Hurricane* (1936)” i serien *Banksia*, 11 (Uppsala 2018).

⁴⁰ ”\$ 50 m Damage”, *Cook Islands News*, 7 januari 1987. Den kanske bästa ögonvittesskildringen av orkanen ”Sally” ges i T. Davis, *Island Boy: An Autobiography* (Christchurch 1992), s. 323–336.

⁴¹ *Ara Metua* ("Föräldravägen"), även kallad *Te Ara Nui O Toi* ("Tois stora väg") har daterats till åtminstone 1500-talet men har troligtvis ännu äldre anor enligt M. Campbell, "Memory and Monumentality in the Rarotongan Landscape" i *Antiquity*, 80 (2006).

⁴² G. M. Thompson et al., "Geology of Rarotonga, Southern Pacific Ocean" i *New Zealand Journal of Geology and Geophysics*, 10 (1967). Skillnaderna mellan höga och låga öar framgår t. ex. i Danielsson, *Bengt Danielsson i Söderhavet*, s. 19–29, A. Keast, *Australiens natur med Nya Guinea, Nya Zeeland, Hawaii och Söderhavets övärld* (Stockholm 1971), s. 186–229, och Merehurst, *The Encyclopedia of the Earth: Oceans and Islands* (London 1991), s. 122–153.

⁴³ W. R. Stykes, *Flora of the Cook Islands* (Honolulu 2016).

⁴⁴ B. Danielsson tar upp de viktigaste polynesiska nyttoväxterna i *Mina etnobotaniska söderhavskryssningar i Carl Skottsbergs kölvatten* (Göteborg 1991). Se även W. A. Whistler, *Ethnobotany of the Cook Islands: The Plants, their Maori Names and their Uses* (Lawai, HI 1990).

⁴⁵ En allmän översikt av de tropiska öarnas fauna är F. A. Roedelberger och V. I. Groschoff, *Förtrollande övärld: 250 bilder från Indiska oceanens och Stilla havets djurvärld* (Örebro 1966). Den polynesiska rättans spridningsvägar tas upp i G. Irwin, "Voyaging and Settlement" i K. R. Howe (red.), *Vaka Moana: Voyages of the Ancestors* (Honolulu 2006), s. 74–75; se gärna även B. J. T. M. Haami, "The Kiore Rat in Aotearoa: A Maori Perspective" i J. Morrison et al. (red.), *Science of Pacific Island Peoples*, III (Suva 1994).

⁴⁶ J. A. Cousins, "Pteropus tonganus: Status, Public Attitudes and Conservation in the Cook Islands" i *Oryx*, 39 (2005).

⁴⁷ M. Titcomb, *Dog and Man in the Ancient Pacific* (Honolulu 1969).

⁴⁸ Enligt J. E. duPont, *South Pacific Birds* (Greenville, DE 1976), s. 39, spredds djungelhönset genom Oceanien i föreuropeisk tid, men den stora variationen i färg och teckning tyder på sentida uppblandningar med olika raser.

⁴⁹ Av komparativt intresse här är min avhandling *Shell Age Economics: Marine Gathering in the Kingdom of Tonga, Polynesia* (Lund 1999). Särskilt i noter anges där åtskilliga folktaxa (lokala artbenämningar) från Cooköarna. En fotobok om Oceaniens fascinerande snäckor och musslor har Christer Lindberg och jag publicerat online under titeln *Sea of Shells* (Malmö 2015).

⁵⁰ Noel Holmes, Appendix i Ronald Syme, *The Lagoon is Lonely Now* (Wellington 1978), s. 210.

⁵¹ Sedan detta skrevs har diskussionen om resursen och tänkbar miljöpåverkan fått förnyad aktualitet; se Trytten Consulting Services, *Economic Potential of Seabed Manganese Nodules in the Cook Islands* (Amsterdam 2025).

⁵² Mycket har skrivits om Cooks och Tupaias karta. En av de senaste studierna är L. Eckstein, "Tupaia's Wind Positioning System: (Re)Modelling Ancestral Polynesian Voyaging" i *Journal of Pacific History*, 60 (2025).

⁵³ En utmärkt översikt av det äldre Polynesien ger D. Oliver i *Polynesia in Early Historic Times* (Honolulu 2002).

⁵⁴ G. H. O. Wilson, "Maori and Pakeha" i *Journal of the Polynesian Society*, 74 (1963); J. Metge, *The Maoris of New Zealand*, 3:e uppl. (London 1976), s. 31; T. A. Raapoto, "Maohi: On Being Tahitian" i N. J. Pollock & R. Crocombe (red.), *French Polynesia: A Book of Selected Readings* (Suva 1998); K. Blaisdell, "I hea nā Kānaka Maoli? Whither the Hawaiians?" i *Hūlili: Multidisciplinary Research on Hawaiian Well-Being*, 11 (Honolulu 2019).

⁵⁵ Sedan 1990-talet har man diskuterat att ändra landets namn till ett som inte ger associationer till imperialism. Dussintals förslag har övervägts, varav 'Avaiki Nui (som har att göra med polynesiernas legendariska hemland) varit det populäraste. Missionens bestående inflytande återspeglas i förslag som *Raroatua* och *Rangiaro'a*, vilket betyder "Under Gud" resp. "Kärlekens himmel". Ännu så länge har dock kapten Cook fått behålla äran att ha inspirerat till nationens namn. Kanske kommer lösningen att bli en parallell till kombinationen *Aotearoa–New Zealand*, men det återstår att se.

⁵⁶ J. Siikala, *'Akatokamanāva: Myth, History and Society in the Southern Cook Islands* (Auckland 1991). Även den obebodda ön Takūtea räknas ibland in.

⁵⁷ E. Best, "The Discovery and Settlement of Rarotonga by Polynesians" i *Journal of the Polynesian Society*, 36 (1927). Se även H. Henry, *Tumu-te-Varovaro: A Collection of Pre-European Stories from Rarotonga* (Rarotonga 2015).

⁵⁸ Irwin, "Voyaging and Settlement", s. 77.

⁵⁹ R. Taonui, "Polynesian Oral Traditions" i K. R. Howe, *Vaka Moana: Voyages of the Ancestors* (Honolulu 2007), s. 43.

⁶⁰ Under rubriken "Den stulna bergstoppen" har jag återberättat denna tradition i min bok *Den flygande kanoten och andra legender från Oceanien* (Tyresö 2021). (Bergstoppen ifråga är Raemaru; se s. 28 i denna skrift.)

⁶¹ Taonui, "Polynesian oral traditions", s. 43.

⁶² H. K. Kāne, "The Pathfinders" i *National Geographic*, 146 (1974), s. 765.

⁶³ B. R. Cahill, *Stories of Pacific People* (Hong Kong 1972), s. 5–8.

⁶⁴ Där ej annat anges bygger den följande beskrivningen av det rarotonganska samhället vid den tidiga kontaktperioden på den inhemske pastorn, läraren och historikern Maretus uppgifter. Maretu (ca 1802–80) var från Ngatangi'ia och blev en av de första konvertiterna. Hans nedskrivna redogörelser gavs först 1983 ut i engelsk översättning av Marjorie Tuainekore Crocombe under titeln *Cannibals and Converts: Radical Change in the Cook Islands* (Suva).

⁶⁵ Ronald Syme, *The Lagoon is Lonely Now* (Wellington 1978), s. 201.

⁶⁶ Om dessa begrepp, se B. Shore, "Mana and Tapu" i A. Howard och R. Borofsky (red.), *Developments in Polynesian Ethnology* (Honolulu 1989), s. 137–173.

⁶⁷ Särskilt navigationskunskaperna har det skrivits mycket om, bl. a. av David Lewis som själv växte upp på Rarotonga och på svenska har utkommit med *Havets stigfinnare: Hemligheten bakom söderhavsfolkens navigeringskonst* (Stockholm 1990).

⁶⁸ Som ett idéhistoriskt kuriosum kan noteras att den mest kända av alla antropologer, Margaret Mead, enligt egen utsago brukade säga till sig själv som ung student: "Den siste mannen på Rarotonga som vet något om det förflutna dör förmodligen idag. Jag måste skynda mig." Citat i A.-K. Eklöf, "Margaret Mead (1901–1978)" i C. Lindberg (red.), *Antropologiska porträtt 2* (Lund 1997), s. 118. På just den punkten vet jag dock att Mead hade fel, för jag lärde känna en sådan *ta'unga* 1984. Såsom tidens tecken kunde tas att han var mormon och verksam vid utbildningsdepartementet.

⁶⁹ T. Barrow, *The Art of Tahiti and the Neighbouring Society, Austral and Cook Islands* (London 1979), s. 75.

⁷⁰ Se exempelvis P. Mokoroa, "Traditional Cook Islands' Fishing Techniques" i *Journal de la Société des Océanistes*, 72–73 (1981).

⁷¹ T. Davis och L. Davis, *Praktik på Söderhavsöarna* (Stockholm 1956), s. 103–104.

⁷² För en översikt av familjeförhållanden, se B. Danielsson, *Söderhavskärlek: En skildring av polynesiernas sexualliv och familjeförhållanden*, 2:a uppl. (Stockholm 1956).

⁷³ *Ibid.*, s. 159–162; Oliver, *Polynesia in Early Historic Times*, s. 158–161. Abort är illegalt förutom om moderns liv är i fara.

⁷⁴ Det viktigaste arbetet om den materiella kulturen är P. H. Buck (Te Rangi Hiroa), *Arts and Crafts of the Cook Islands* (Honolulu 1944). Särskilt fokus på skulpturer och deras förhållande till religiösa föreställningar finns i Barrow, *The Art of Tahiti and the Neighbouring Society, Austral and Cook Islands*.

⁷⁵ Barrow, *The Art of Tahiti and the Neighbouring Society, Austral and Cook Islands*, s. 72.

⁷⁶ Syme, *The Lagoon is Lonely Now*, s. 14.

⁷⁷ Barrow, *The Art of Tahiti and the Neighbouring Society, Austral and Cook Islands*, s. 77–78.

⁷⁸ T. Mangos och J. Utanga, *Patterns of the Past: Tattoo Revival in the Cook Islands* (Auckland 2011); A. Gell, *Wrapping in Images: Tattooing in Polynesia* (Oxford 1993). Intresset för tatuering har under senare decennier spirat på Rarotonga, särskilt med mönster från Marquesasöarna och Nya Zeeland.

⁷⁹ Oliver, *Polynesia in Early Historic Times*, s. 138–140.

⁸⁰ Ibid., s. 141–143; R. Moyle, *Polynesian Sound-producing Instruments* (Buckinghamshire 1990).

⁸¹ E. Dodd, *Polynesian Seafaring* (Hampshire 1972); B. Finney, *Sailing in the Wake of the Ancestors: The Revival of Polynesian Voyaging* (Honolulu 2003); Howe, *Vaka Moana*; H. K. Kāne, *Voyagers* (Bellevue, WA 1991), Lewis, *Havets stigfinnare*.

⁸² A. M. J. Kloosterman, *Discoverers of the Cook Islands & the Names they Gave* (Rarotonga 1976) är min huvudsakliga källa beträffande öarnas tidigaste europeiska kontakter. En bra översikt av Oceaniens upptäcktshistoria är P. Snow och S. Waine, *The People from the Horizon: An Illustrated History of the Europeans Among the South Sea Islanders* (Oxford 1979).

⁸³ C. Markham (red.), *The Voyages of Pedro Fernandez de Quiros, 1595 to 1606* (London 1904). Dåtida positionsbestämning gör uppgifterna något osäkra.

⁸⁴ R. Syme, *The Lagoon is Lonely Now*, s. 202.

⁸⁵ S. Inder (red.), *Pacific Islands Year Book*, 13:e uppl. (Sydney 1978), s. 66–70. Cookexpeditionens ankomst 1777 till Atiu och Mangaia besjöngs alltjämt under senare hälften av 1800-talet. Detta dokumenterades av W. W. Gill i *From Darkness to Light in Polynesia* (London 1894), s. 259–264. Sångerna återges även i A. Alpers, *Legends of the South Sea: The World of the Polynesians Seen Through their Myths and Legends, Poetry and Art* (London 1970), s. 353–

362. Cooks egen beskrivning av en styrkeuppvisning med krut på Atiu ingår i C. Lloyd (red.), *Kapten James Cooks resor* (Uddevalla 1982), s. 211–212.

⁸⁶ H. E. Maude, "In Search of a Home: From Mutiny to Pitcairn Island (1789 – 1790)" i *Journal of the Polynesian Society*, 67 (1958). Maudes rekonstruktion av myteristernas rutt har dock ifrågasatts; se D. P. Albert, "Evaluating Maude's and Hooker's HMAV Bounty Tracks After Leaving Tahiti on September 22, 1789" i *South Australian Geographical Journal*, 117 (2025). Historien om myteriet skildras av B. Danielsson i *Med Bounty till Söderhavet* (Stockholm 1962). Vad som hände med de som bosatte sig på Pitcairn kan man läsa om i A. Falk-Rønne, *Paradis om babord: En resa i Bountys kölvatten* (Örebro 1969) samt A. Källgård, *Myteristernas ättlingar* (Arboga 1986) och *På Pitcairn*.

⁸⁷ M. Crocombe, *They Came for Sandalwood* (Wellington 1981).

⁸⁸ Syme, *The Lagoon is Lonely now*, s. 152–156.

⁸⁹ T. Rere, *The Gospel Comes to Rarotonga* (Rarotonga 1980).

⁹⁰ J. Williams, *A Narrative of Missionary Enterprises in the South Seas* (London 1837). John Williams blev en av Oceaniens mest omskrivna missionärer, inte minst p.g.a. sin "martyrdöd" på Erromango i vad som nu är Vanuatu. Se t. ex. J. Gutch, *Beyond the Reefs: The Life of John Williams, Missionary* (London 1974).

⁹¹ Förutom av Williams tas denna uppgift bl. a. upp i Ö. Olsen, *I Söderhavets paradis* (Stockholm 1931), s. 177. Olsen, som trots den banala boktiteln var en seriös zoolog, ägnar s. 176–179 åt missionsverksamheten varefter han drar slutsatsen att "de skuggsidor, som följt i civilisationens spår, kan man endast i ringa grad lägga missionärerna till last". Det citatet fanns i mina tankar när jag mer kritiskt skildrade den fortsatta historien.

⁹² Särskilt legendariskt är hur adelskvinnan Kapi'olani år 1824 vid kratern av Halema'uma'u på Hawai'i demonstrativt åt heliga bär av 'ohelo-busken (*Vaccinium reticulatum*) – en släkting till våra lingon – utan att be vulkangudinnan Pele om lov och samtidigt läste högt ur Bibeln. Se Kāne, *Voyagers*, s. 130. För exempel från Tonga resp. Sällskapsöarna, se min antologi *På tvärvetenskapliga stigar*, s. 59 och 110–111.

⁹³ Aaron Buzacott (1800–64) var stationerad på Rarotonga 1828–57. Hans biografi ges i J. P. Sunderland, *Mission Life in the Islands of the Pacific: Being a Narrative of the Life and Labours of the Rev. A. Buzacott* (London 1866).

⁹⁴ Danielsson, *Söderhavskärlek*, s. 216.

⁹⁵ Ibid., s. 215–216.

⁹⁶ T. Rere, *Other Aspects of Rarotongan Life* (Rarotonga 1981), s. 5.

⁹⁷ Gill, *From Darkness to Light in Polynesia*. Uttrycket ”Ljusets era” används av öborna själva som *Tūatau Mārama*. William Wyatt Gill (1828–96) var stationerad på Mangaia 1852–72, med fem månaders avbrott på Rarotonga 1858 och sedan på Rarotonga igen 1877–83. Trots ambitionerna att förändra de lokala kulturerna ägnade han stor möda åt att dokumentera dem för att, som han uttryckte det i den nämnda boken (s. 8), ”förstå inhemskt tänkande och känsloliv”, och inkluderade t. o. m. ett kannibalrecept! Hans antropologiska ådra framgår inte minst av den nytta Peter H. Buck senare hade av hans dokumentation; se Buck, *Mangaia and the Mission* (Suva 1993 [1939]).

⁹⁸ Syme, *The Lagoon is Lonely Now*, s. 181.

⁹⁹ Makea and the Council of Arikis, *The Blue Laws of Rarotonga* (Rarotonga 1999 [1879]); J. T. M. Jonassen, ”Heaven and Hell in the Eyes of Cook Islands Maori” i G. Underwood (red.), *Pioneers in the Pacific: Memory, History, and Cultural Identity Among the Letter-Day Saints* (Provo, UT 2005).

¹⁰⁰ Exempler från Olsen, *I Söderhavets paradis*, s. 166.

¹⁰¹ Syme, *The Lagoon is Lonely Now*, s. 154.

¹⁰² T. Wheeler, *Rarotonga & the Cook Islands: A Travel Survival Kit* (Berkeley, CA 1986), s. 48.

¹⁰³ Danielsson, *Söderhavskärlek*, s. 205; R. C. Suggs, *Polynesien: Folk och kulturer* (Stockholm 1963), s. 28–30; R. Lange, ”Plague and Pestilence in Polynesia: The Nineteenth-Century Cook Islands Experience” i *Bulletin of the History of Medicine*, 58 (1984).

¹⁰⁴ Davis och Davis, *Praktik på Söderhavsöarna*, s. 103.

¹⁰⁵ Syme, *The Lagoon is Lonely Now*, s. 181. En utförlig översikt av epidemiernas demografiska aspekter ges i J. L. Rallu, ”Rarotonga Population from Contact to the 1880s”, *HAL Open Science*, hal-04354860 (UNSW 2023).

¹⁰⁶ Jfr B. Danielsson, *Raroia – den lyckliga ön* (Stockholm 1963), s. 63; F. O’Brien, *Mystiska öar i Söderhavet* (Stockholm 1926), s. 507.

¹⁰⁷ Davis och Davis, *Praktik på Söderhavsöarna*, s. 48–51.

¹⁰⁸ Syme, *The Lagoon is Lonely Now*, s. 180–182.

¹⁰⁹ Ibid., s. 19.

-
- ¹¹⁰ Davis och Davis, *Praktik på Söderhavsöarna*, s. 54–55.
- ¹¹¹ Danielsson, *Dagligt liv på Raroia*, s. 95; Syme, *The Lagoon is Lonely Now*, s. 181.
- ¹¹² I. C. Campbell, *A History of the Pacific Islands* (Christchurch 1989), s. 147. Såsom huvudsaklig källa för summeringen av historien i övrigt har använts R. P. Gilson, *The Cook Islands, 1820–1950* (Wellington 1980).
- ¹¹³ Uppfattningen att det var just från Rarotonga som Nya Zeeland befolkades deals inte av alla arkeologer; se t. ex. Irwin, "Voyaging and Settlement", s. 88–91. Men den är djupt rotad på ön, och på hotellens "island nights" säger konferencieren ofta "welcome home" till nyzeeländska turister oavsett om dessa är māori eller *pakeha* (vita).
- ¹¹⁴ Citat i Syme, *The Lagoon is Lonely Now*, s. 66; ursprunglig källa okänd.
- ¹¹⁵ Problemen som skildras i detta och nästföljande stycke bygger på uppgifter i Davis och Davis, *Praktik på Söderhavsöarna*, s. 101–104.
- ¹¹⁶ Ibid., s. 47.
- ¹¹⁷ Inder, *Pacific Islands Year Book*, s. 62. Om den politiska utvecklingen, se R. Crocombe (red.), *Cook Islands Politics: The Inside Story* (Auckland 1978); H. Henry, *Rise and Rise of the Cook Islands Politics and the Road to Self-government* (Auckland 2002); I. Short, *False Start in Paradise: Cook Islands Self-government* (Auckland 2020).
- ¹¹⁸ Inder, *Pacific Islands Year Book*, s. 62. Hur slavhandeln påverkade Penrhyn, eller Tongareva, och andra öar framgår i H. E. Maude, *Slavers in Paradise: The Peruvian Labour Trade in Polynesia, 1862–1864* (Canberra 1981).
- ¹¹⁹ Intervjuer med Pa Ariki, hennes make Tom Davis och Albert Henry finns i J. W. McDermott, *How to Get Lost and Found in the Cook Islands* (Honolulu 1979), s. 44–47, 67–70 och 86–89. Se även J. Haag, "Davis, Pa Tapaeru Ariki (1923–1990)" i A. Commine (red.), *Women in World History: A Biographical Encyclopedia* (Waterford, CT 2020).
- ¹²⁰ Om sjöfarten finns en bok av redaren D. Silk, *From Kauri Trees to Sunlit Seas: Shipping in the South Pacific* (Auckland 1994).
- ¹²¹ Mer om flyghistorien finns att läsa och titta på i C. Hall, *Coming in on a Jet Plane: A Pictorial History of the Cook Islands International Airport, Rarotonga 1944–1994* (Waimate 1994); G. Barton och P. Heath, *Coral Route: Tasman Empire Airways Ltd. Flying Boats & the South Pacific* (Wellington 2015).

¹²² Loomis, *Pacific Migrant Labour*, s. 43–44.

¹²³ Populationssiffrorna från 1986 anges som approximativa i Wheeler, *Rarotonga & the Cook Islands*, s. 18. Uppgifterna om landyta och befolkning 2021 är hämtade från Cook Islands Government, *Census of Population and Dwellings 2021* (Rarotonga 2022), s. 17. De antyder trenden av flyttning till Rarotonga med vidare emigration till andra länder.

¹²⁴ Om det säregna lilla samhället på atollen Palmerston, där alla har samma efternamn, berättar Danielsson i *Bengt Danielsson i Söderhavet*, s. 160–165. Antalet ättlingar till engelsmannen William Marsters (1831–99) och hans tre polynesiska hustrur uppgick 1986 till omkring 1 200, varav ett 50-tal bodde på Palmerston. Ännu fler lär det ha blivit sedan dess – men inte på Palmerston.

¹²⁵ Takūtea är en liten sandö som sannolikt aldrig varit permanent bebodd. Dess traditionella ägare är invånarna på det närbelägna Atiu. Ön har avsatts som naturreservat för häckande sjöfåglar; se M. Crocombe (red.), *Takutea: Haven of Nature* (Suva 2000). Manuae är en atoll som tidvis haft en mindre befolkning men är obebodd sedan 1976. Suwarrow, en atoll, är utan tvekan märkligast i demografiskt hänseende genom att under flera år haft befolkningsciffran 1. Den ende invånaren var nyzeeländaren Tom Neale (1902–77) som självvalt levde där i 16 år som en modern Robinson Crusoe. Hans bok *En ö för mig själv* (Stockholm 1970) är en klassiker. Jag har berättat lite om honom och Suwarrows oväntat intressanta trädgårdshistoria under rubriken ”A Garden Island to Oneself” i J. Teasdale (red.), *Isolation and Imagination: The Pleasures and Perils of Island Gardening* (under utgivning).

¹²⁶ J. Carter (red.), *South Seas Guide* (Sydney 1979), s. 13.

¹²⁷ Se T. Malm, *Den omöjliga kedjan: Människan och mångfaldens mönster* (Lund 2009). Rasbedömning hörde ännu på 1950-talet till sådant en antropolog förväntades behärska; se t. ex. Danielsson, *Dagligt liv på Raroia*, kap. 5.

¹²⁸ D. Stanley, *South Pacific Handbook*, 3:e uppl. (Chico, CA 1986), s. 160.

¹²⁹ Dåförtiden kallades språket på engelska *Rarotongan Maori* eller bara *Rarotongan*, och *Te Tuatua Rarotonga* var den inhemska benämningen. Många har sedan dess sett detta som politiskt inkorrekt och föreslagit alternativet *Te Reo Ipukarea* (”språket i förfädernas hemland”) eller *Māori Kūki ’Āirani*. Sedan 2003 heter det officiella nationalspråket – inklusive alla lokala tungomål – *Te Reo Māori*, ”maorispråket”, i enlighet med *Te Reo Māori Act 2003*. Det hindrar dock inte att det är Rarotongas språkliga arv som dominerar.

¹³⁰ S. Savage, *Dictionary of the Maori Language of Rarotonga* (Wellington 1962). Till vardags hade jag nytta av en liten reseparlör: M. Strickland, *Say It in*

Rarotongan (Sydney 1979). Senare utkom J. Buse och R. Taringa, *Cook Islands Maori Dictionary* (Rarotonga 1995). Språkets framtid är mycket oviss.

¹³¹ Ett sådant tvåspråkigt exempel är K. Kauraka, *Return to Havaiki: Fokihanga ki Havaiki* (Suva 1985), ett senare barnboken *Moana Oceania: Cook Islands – Kūki 'Airani* av J. T. Mason (Auckland 2023). En översiktlig analys av inhemsk skönlitteratur i Oceanien är Subramani, *South Pacific Literature: From Myth to Fabulation*, 2:a uppl. (Suva 1992).

¹³² Mellan 1965 och 2026 har Cooköarna haft tio premiärministrar (eller *premier* som titeln var fram till 1981). Av dem har minst sex haft kombinationer av för- och efternamn som antyder anglosaxiskt ursprung. Den andre i raden, Tom Davis, har efterlämnat självbiografin *Island Boy*.

¹³³ J. Harré, *Maori and Pakeha: A Study of Mixed Marriages in New Zealand* (London 1966), s. 140–141.

¹³⁴ Davis och Davis, *Praktik på Söderhavsöarna*, s. 51–52. Från denna bok är även uppgifterna om den svarta klippan hämtade. En typisk historia som har med denna förmodat hemsökta plats att göra finns i N. Amadio och J. Tristram, *Pacifica: Myth, Magic and Traditional Wisdom from the South Sea Islands* (Sydney 1993), s. 49–53.

¹³⁵ Inder, *Pacific Islands Year Book*, s. 51.

¹³⁶ Danielsson, *Söderhavskärlek*, s. 101.

¹³⁷ Termen är *tamariki 'āngai*, vilket betyder ”matat barn” och inte är att likställa med adoption i juridisk mening. Bruket är vanligt i hela Polynesien; jfr. Hawai'i, *hanai*. Se J. Baddeley, ”Adoption in Rarotonga” i *Journal of the Polynesian Society*, 91 (1982), V. Carroll (red.), *Adoption in Eastern Oceania* (Honolulu 1970) och K. Ekholm Friedman, *Trubbel i paradiset*, s. 345–378.

¹³⁸ Detta behandlas bl. a. av C. Clerk, ”’That isn’t really a pig’: Spirit Traditions in the Southern Cook Islands” i *Oral Traditions*, 5 (1990).

¹³⁹ Siffrorna ur Inder, *Pacific Islands Year Book*, s. 51. För uppgifter om olika samfund, se M. Ernst, *Winds of Change: Rapidly Growing Religious Groups in the Pacific Islands* (Suva 1994).

¹⁴⁰ M.-T. Danielsson och B. Danielsson, ”Coming of Age in Tahiti” i *Pacific Islands Monthly*, Jan. 1984.

¹⁴¹ Stanley, *South Pacific Handbook*, s. 160. Så var alltså läget innan pärlindustrin och internationella finansaktiviteter förändrade det radikalt.

¹⁴² Akronymen lanserades av I. G. Bertram och R. F. Watters, "The MIRAB Economy in South Pacific Microstates" i *Pacific Viewpoint*, 26 (1985). Den har senare bl. a. diskuterats av B. Poirine, "Should we Hate or Love MIRAB" i *The Contemporary Pacific*, 10 (1998) och E. Clark, "Financialisation, Sustainability and the Right to the Island: A Critique of Acronym Models of Island Development" i *Journal of Marine and Island Cultures*, 2 (2013). MIRAB-faktorerna är fortfarande viktiga, men ses inte längre som determinerande för utvecklingen.

¹⁴³ M. Drollet, *Cook Islands Directory & Guide Book* (Rarotonga 1977), s. 11.

¹⁴⁴ Wheeler, *Rarotonga & the Cook Islands*, s. 17. Begreppet 'kolonialitet' för kolonialt präglad tänkande myntades i början av 1990-talet. För en analys av hur detta kan avspeglas i matvanor, se S. Kollnig, *The Coloniality of Taste: A Political Ecology of Middle Class Food Practices in a Bolivian City* (Lund 2018).

¹⁴⁵ Stanley, *South Pacific Handbook*, s. 40.

¹⁴⁶ Ibid., s. 160.

¹⁴⁷ B. Danielsson, *Aloha: Resare-Bengt berättar* (Stockholm 1964), s. 90. Som ett PS kan tilläggas att hyddorna av gammal modell blivit mer sällsynta även i Samoa, Fiji och särskilt Tonga. På Tongatapu var jag 1994 kanske en av de sista som var med om att bygga en.

¹⁴⁸ Davis och Davis, *Praktik på Söderhavsöarna*, s. 90.

¹⁴⁹ J. T. Chapman-Mason, "The Tutunga is Silent Now: The Lost Art of Tapa Making in the Cook Islands" i M. Charleux, *Tapa: From Bark to Cloth* (Paris 2017). Konsten att tillverka basttyg på Hawai'i och Marquesasöarna har i någon mån återuppväckts av hantverksintresserade, och även på några av Cooköarna (Mangaia, Atiu och Aitutaki).

¹⁵⁰ R. Traxler, "Clothing the Un-clothed: The Evolution of Dance Costumes in Tahiti and Rarotonga", M. A. thesis, California State University (2011). Vi har här en illustration till "primitivismens paradox", vilket C. Lindberg i *Med fingret på avtryckaren: En essä om fotografi och antropologi* (Nora 2015, s. 116) förklarar som att "ursprungsfolk lever upp till och identifierar sig med den primitivistiska idealbilden av ädla vildar som vi i väst skapat".

¹⁵¹ J. Tranquada och J. King, *The 'Ukulele: A History* (Honolulu 2012); Moyle, *Polynesian Sound-producing Instruments*, s. 58–60.

¹⁵² Syme, *The Lagoon is Lonely Now*, s. 7.

¹⁵³ I. Gamming, "Blågult i söderhavsdyllan – plastcykeln och Tjorven" i *Söndags-Expressen*, 11 januari 1987.

¹⁵⁴ Detta var utgångspunkten för T. Heyerdahl, *American Indians in the Pacific: The Theory Behind the Kon-Tiki Expedition* (Stockholm 1952).

¹⁵⁵ För en kort översikt av den forntida kolonisationshistorien, se min artikel (med talrika litteraturhänvisningar) ”Polynesiens mytologiska geografi: Liten bredvidläsning till Disneyfilmerna om Moana, alias Vaiana” i *Geografiska Notiser*, nr 1 2025.

¹⁵⁶ Detta stycke är nyskrivet och bygger på anteckningar som jag tyckte var lite väl ofullständiga när uppsatsen skrevs men som i ljuset av nutida debatter om genus och sexuellt likaberättigande känns relevanta att lägga in. För den kulturhistoriska bakgrunden, se Danielsson, *Söderhavskärlek*.

¹⁵⁷ Den klassiska studien av detta på Sällskapsöarna är R. I. Levy, *Tahitians: Mind and Experience in the Society Islands* (Chicago 1973). *Māhū* defineras där som en transperson som utmärks av kvinnliga roller, medan *raerae* mer specifikt handlar om transfeminin sexualitet. På Tahiti hålls numera skönhetsävlingar för ”Miss Vahine Tane”; *vahine* betyder kvinna, och *tane* man.

¹⁵⁸ Se J. Anderst et al., ”When they do that kind of bad thing to me, I feel that they encourage me to be strong and be who I am’: How Transfeminine People in Samoa, Tonga and the Cook Islands Experience Discrimination, Acceptance and a Sense of Place” i *Culture, Health and Sexuality*, 24 (2022). *’Akava’ine* och *’akatane* är begrepp som har slagit igenom efter millennieskiftet p.g.a. idéutbyte med folk på andra öar, förutom Tahiti särskilt Samoa och Tonga. Polynesier har f. ö. alltid samma personliga pronomen för ”hon” och ”han”.

¹⁵⁹ ”Indecent acts” och ”sodomy” var i enlighet med *Crimes Act* av år 1969 illegalt och kunde ge sju till tio års fängelse. Lesbiska och transsexuella förhållanden sades det inget om. Förbudet mot manlig homosexualitet gällde fram till 2023. Samkönade äktenskap är alltså otillåtna.

¹⁶⁰ K. Alexeyeff, *Dancing from the Heart: Movement, Gender, and Sociality in the Cook Islands* (Honolulu 2009).

¹⁶¹ *Tāmūrē* är ett inarbetat begrepp och så hette bl. a. ett hotell på Rarotonga. Ursprungligen var det namnet på en kejsarfisk (*Lethrinus atkinsoni*) i Tuamotugruppen, men kom genom en missuppfattning under 1950-talet att beteckna tahitiernas dans *’otea* p. g. a. en sång där ordet ofta upprepades. Det gamla rarotonganska begreppet är *’ura pa’u*. Om den tahitiska bakgrunden, se J. F. Moulin, *The Dance of Tahiti* (Papeete 1979).

¹⁶² Detta illustreras bl. a. genom att rugbylagen inför en match gör en uppvärmning och kraftuppvisning efter förebild från de nyzeeländska maoriernas *haka*. Seden har tagits upp av rugbylag världen över med lokala variationer.

¹⁶³ Numera finns vad jag vet bara en biograf på Rarotonga men i gengäld två TV-kanaler och sex radiostationer. TV-utbudet tillhandahålls i stor utsträckning via samarbete med Pasifika TV och TVNZ, båda med säte i Nya Zeeland.

¹⁶⁴ Debatten om video tog slut i och med att Internet introducerades på Cooköarna 1995, vilket självfallet har öppnat möjligheterna att ta del av precis vad som helst med allt vad det innebär för nya idéer och problem.

¹⁶⁵ Danielsson, *Dagligt liv på Raroia*, s. 198–199.

¹⁶⁶ Om pan-oceanisk identitet. Se R. Crocombe, "The Pan Pacific Person" i *Pacific Perspective*, 13 (1985) och Malm, *Oceania in Mind*.

¹⁶⁷ Syme, *The Lagoon is Lonely Now*, s. 202.

¹⁶⁸ Danielsson, *Söderhavskärlek*, s. 207.

¹⁶⁹ M. Herskovits, *Acculturation* (New York 1938), s. 134.

¹⁷⁰ F. Keesing, *The Pacific Island Peoples in the Postwar World* (Eugene, OR 1950), s. 21.

¹⁷¹ Herskovits, *Acculturation*, s. 135–136.

¹⁷² Se exempelvis K. Burridge, "Melanesian Cargo Cults" i V. J. Lockwood et al. (red.), *Contemporary Pacific Societies: Studies in Development & Change* (Englewood Cliffs, NJ 1993).

¹⁷³ Davis och Davis, *Praktik på Söderhavsöarna*, s. 145–158.

¹⁷⁴ Synkretism förknippas oftast med religion, men R. M. Keesing använder begreppet så här i *Cultural Anthropology: A Contemporary Perspective* (New York 1981), s. 394.

¹⁷⁵ Danielsson, *Dagligt liv på Raroia*, s. 11–12, 199.

¹⁷⁶ R. Linton, *Acculturation in Seven American Indian Tribes* (New York 1940), s. 485.

¹⁷⁷ Danielsson, *Bengt Danielsson i Söderhavet*, s. 245.

¹⁷⁸ J. Clammer, "Européerna och folken i Stilla havet – ett ödesdigert möte" i J. Clammer (red.), *Jordens folk: Oceanien – Nya Zeeland* (Stockholm 1983), s. 42.

¹⁷⁹ B. Danielsson, *Söderhavets glömda öar: Reseskildring från Marquesasöarna*, 2:a uppl. (Stockholm 1956), s. 58.

¹⁸⁰ Danielsson, *Söderhavskärlek*, s. 205.

¹⁸¹ R. Blomberg, *Rio Amazonas*, 2:a uppl. (Stockholm 1968), bildtext mellan s. 80 och 81.

¹⁸² R. Blomberg, *Tropisk utsikt* (Höganäs 1977), s. 20. En annan som indignerat skildrat sina besök hos shuarfolket är E. Karsten i boken *Mission i Amazonas: Möten mellan västerländsk och indiansk världssyn under 500 år* (Lund 2000).

¹⁸³ T. Wallström, *Svenska upptäckare* (Höganäs 1983), s. 278.

¹⁸⁴ R. L. Stevenson, *I Söderhavet* (Göteborg 1985 [ca 1890]), s. 63.

LUND STUDIES IN HUMAN ECOLOGY

1. Alf Hornborg & Mikael Kurkiala (red.): *Voices of the Land. Identity and Ecology in the Margins* (1998).
2. Alf Hornborg & Gíslí Pálsson (red.) *Negotiating Nature. Culture, Power and Environmental Argument* (2000).
3. Ebba Lisberg Jensen: *Som man ropar i skogen. Modernitet, makt och mångfald i kampen om Njakafjäll och i den svenska skogsbruksdebatten 1970–2000* (2002).
4. Pernilla Ouis: *Power, Person and Place. Tradition, Modernity and Environment in the United Arab Emirates* (2002).
5. Per Johansson: *The Lure of Origins. An Inquiry into Human-Environmental Relations, Focused on the "Neolithization" of Sweden* (2003).
6. Simron Jit Singh: *In the Sea of Influence. A World System Perspective of the Nicobar Islands* (2003).
7. Carina Borgström Hansson: *Misplaced Concreteness and Concrete Places. Critical Analyses of Divergent Discourses on Sustainability* (2003).
8. Jutta Falkengren: *Djurens skepnader. Närhet och distans i diskurs och livsvärld* (2005).
9. John Brolin: *The Bias of the World. Theories of Unequal Exchange in History* (2006).
10. Michael Moon: *Green Ideology and its Relations to Modernity. Including a Case Study of the Green Party of Sweden* (2008).
11. Carl Nordlund: *Social Ecography. International Trade, Network Analysis and an Emmanuelian Conceptualization of Ecological Unequal Exchange* (2010).
12. Love Eriksen: *Nature and Culture in Prehistoric Amazonia. Using G.I.S. to Reconstruct Ancient Ethnogenetic Processes from Archaeology, Linguistics, Geography, and Ethnohistory* (2011).
13. Kenneth Hermele: *Land Matters. Agrofuels, Unequal Exchange, and Appropriation of Ecological Space* (2012).
14. Andreas Malm: *Fossil Capital. The Rise of Steam-power in the British Cotton Industry, c. 1825–1848, and the Roots of Global Warming* (2014).
15. Ragnheiður Bogadóttir: *Time-space Appropriation in the Inka Empire. A Study of Imperial Metabolism* (2016).
16. Thomas Malm: *På tvärvetenskapliga stigar. Tankar och hågkomster* (2024).*
17. Thomas Malm: *Vita skuggor på Rarotonga. 200 år av förändringar i Oceanien (1789–1989)* (2026).*
18. Thomas Malm: *Oceania in Mind. Epeli Hau'ofa's "Sea of Islands" Revisited* (2026).*

* Endast online.

VITA SKUGGOR PÅ RAROTONGA är berättelsen om genomgripande förändringar i tillvaron på Cooköarna i Oceanien. Från ett liv baserat på markens och havets resurser när myteristerna på *Bounty* seglade förbi 1789 hade huvudön Rarotonga 200 år senare blivit beroende av pengar och importvaror. På 1800-talet utgjorde epidemier som kommit med de vita ett hot om folkutplåning. Idag är utvandrarsfeber på väg att ödelägga flera öar – samtidigt som turismen fyrdubblats på en generation.

Dit for Thomas Malm som ung biolog 1983 för att studera faunan, men han återkom till Sverige med föresatsen att forska vidare om polynesierna och deras kultur. Ett första resultat var den uppsats som nu gjorts tillgänglig i omarbetning. När han ser tillbaka på sin tid på Rarotonga i en nyskriven inledning är det med blandade känslor. ”Vita skuggor följde mig i tankespåren”, säger han. Skildringen har blivit ett dokument över en brytningstid, men på sitt sätt även en bit idéhistoria genom att spegla författarens tvärvetenskapliga väg mot antropologi och humanekologi.

Thomas Malm är biolog, docent i socialantropologi och professor emeritus i humanekologi vid Lunds universitet.